

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav germánských studií

Oddělení nederlandistiky

Bakalářská práce

Iveta Pelíšková

Het beeld van de Verlichting in de romans *Het oog van de engel* van Nelleke Noordervliet en *De virtuoos* van Margriet de Moor

Obraz osvícenství v románech *Het oog van de engel* Nelleke Noordervlietové a *De virtuoos* Margriet de Moorové

The image of the Enlightenment in the novels *Het oog van de engel* by Nelleke Noordervliet and *De virtuoos* by Margriet de Moor

Poděkování

Ráda bych poděkovala paní Mgr. Lucii Sedláčkové, Ph.D. za odborné vedení, připomínky a rady k této práci. Také bych ráda poděkovala za projevenou trpělivost.

Dankbetuiging

Ik wil graag de mevrouw Mgr. Lucie Sedláčková, Ph.D. bedanken voor haar vakkundige begeleiding, opmerkingen en adviezen met betrekking tot deze scriptie. Bovendien wil ik voor haar geduld bedanken.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

Ik verklaar dat ik mijn bachelorscriptie zelfstandig heb geschreven, dat ik alle gebruikte bronnen en literatuur heb vermeld en dat deze scriptie niet gebruikt werd tijdens een andere universitaire studie of om een andere of dezelfde titel te krijgen.

V Praze dne 2. ledna 2017

Te Praag op 2 januari 2017

Iveta Pelíšková

Abstrakt

Bakalářská práce se zabývá analýzou dvou nizozemských historických románů z 90. let 20. století *Het oog van de engel* spisovatelky Nelleke Noordervlietové a *De virtuoos* spisovatelky Margriet de Moorové. Hlavním cílem práce je srovnat obraz osvícenství, který tyto romány podávají, s ohledem na kulturu západní, respektive jižní Evropy a porovnat aspekty, které tyto dvě nizozemské autorky zdůrazňují.

Abstract

De bachelor scriptie is bezig met de analyse van twee Nederlandse historische romans uit de jaren 90 van de 20e eeuw *Het oog van de engel* van Nelleke Noordervliet en *De virtuoos* van Margriet de Moor. Het doel van deze scriptie is het beeld van de Verlichting te vergelijken die ze ervan bieden, ten opzichte van de cultuur van de West- dan wel de Zuid-Europa en de aspecten te vergelijken die door de auteurs beklemtoond worden.

Abstract

The bachelor thesis analyses two Dutch historical novels from the 1990's *Het oog van de engel* by Nelleke Noordervliet and *De virtuoos* by Margriet de Moor. The aim of this thesis is to compare the image of the Enlightenment they provide, with regard to the Western or Southern European culture and to compare the aspects, that are highlighted.

Klíčová slova: Nelleke Noordervliet, Margriet de Moor, osvícenství, kultura, 18. století, porovnání, historický román

Slutelwoorden: Nelleke Noordervliet, Margriet de Moor, de verlichting, cultuur, 18e eeuw, vergelijking, historische roman

Keywords: Nelleke Noordervliet, Margriet de Moor, the Enlightenment, culture, 18th century, comparison, historical novel

Inhoud

Inleiding	7
1. Verlichting als maatschappelijk fenomeen	9
1.1 Verloop en enkele gevolgen van de Verlichting	11
2. Verlichting in Europa	12
2.1 Nederland	12
2.2 Frankrijk	14
2.3 Italië	15
2.3.1 Italiaanse opera in de 18 ^e eeuw	17
3. Historische roman	20
3.1 Historische ontwikkeling	20
3.2 Postmoderne historische roman	20
4. Literaire analyse van <i>De virtuoos</i>	22
4.1 Motieven	24
4.1.1 Lichaamelijkheid en seksualiteit	24
4.1.2 Virtuositeit	24
4.1.3 Religie	24
4.1.4 Vulkaan	25
5. Literaire analyse van <i>Het oog van de engel</i>	26
5.1 Personages	29
5.1.1 Elisabeth Lestevenon	29
5.2.2 Dieudonné Doppet	30
5.2 Motieven	30
5.2.1 Contrast tussen rijkdom en armoede	31
5.2.2 Naturalisme en zintuiglijkheid	31
5.2.3 Apollo en Cassandra	32
5.2.4 Strijd tegen noodlot	32
6. Het beeld van de Verlichting in <i>De virtuoos</i>	33
6.1 Aspecten	33
6.1.1 Belang voor kennis en wetenschap	33
6.1.2 Nieuwe operastijl	34

6.1.3 Religie	34
6.2 Samenvatting	35
7. Het beeld van de Verlichting in <i>Het oog van de engel</i>	37
7.1 Aspecten	37
7.1.1 Geloof	37
7.1.2 Engagement voor hervorming	38
7.1.3 Belang voor kennis en wetenschap	38
7.1.4 Ontkerstening	39
7.2 Samenvatting	40
8. Vergelijking	41
Conclusie	43
Bibliografie	45

Inleiding

In mijn bachelor scriptie richt ik op de periode van de Europese Verlichting in de 18^e eeuw. Het ging om een periode van grote filosofische, maatschappelijke en politieke veranderingen. Vanuit de perspectief van het denken en de levenshouding kunnen er samenhangen gezien worden met de tijd, in die we nu leven. De 18^e eeuw was een periode, toen de oude traditionele waarden en zienswijzen betwijfeld werden en dat, wat vroeger zeker was, moest nu herzien worden. De mensen wilden zich uit de autoriteit van de kerk en van het absolutisme bevrijden en niet meer door hen beheerst en gecontroleerd worden. Ze hebben hun eigen potentieel ontdekt en geloofden in een doorgaande vooruitgang.

Ik heb twee Nederlandse historische romans uit de jaren 90 gekozen, diens plot zich binnen de 18^e eeuw afspeelt en dus potentieel door deze stroming getroffen kon worden. De eerste roman *De virtuoos* (1993) van Margriet de Moor is vooral een cultuurportret van het Italiaanse Napels in de 1ste helft van de 18^e eeuw. De tweede *Het oog van de engel* (1991) van Nelleke Noordervliet beschrijft de dramatische tijd voor de Franse revolutie in Frankrijk en gedeeltelijk in Nederland. Ik zal de beide romans op basis van hieronder aangegeven methoden analyseren en het beeld van de Verlichting te krijgen.

In beide gevallen gaat het om postmoderne historische romans. Meerdere literaire theoretici hebben al opgemerkt, dat de 18^e eeuw vaker door de postmoderne romanschrijvers als decor wordt gekozen.¹ Zoals hierboven vermeld verwijzen ze daarnaar dat in de tijd van de Verlichting de basis voor het rationele wereldbeeld is gelegd. Ik dit verband vind ik interessant om vanuit de cultuurhistorische perspectief te weten te komen in hoeverre er de verlichte ideën eigenlijk hun sporen hebben gelaten ten opzichte van de moderne waarden.

Mijn motivatie om dit thema te bewerken is vooral mijn belangstelling voor de Europese geschiedenis van de Nieuwe Tijd en voor de klassieke Italiaanse muziekcultuur. Het werken aan mijn bachelor-scriptie was voor mij dus niet alleen op het vak-niveau belangrijk, maar eveneens een persoonlijk plezier. De geschiedenis vind ik fascinerend, omdat hij, hoewel al vergaan is, op een zekere manier toch weer “tot leven kan worden gebracht”.

¹ BREMS, Hugo. *Altijd weer vogels die nesten beginnen: geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1945-2005*. 3e dr. Amsterdam: Bakker, 2009. ISBN 9789035131736. p. 562
KROESBERGEN, Maaike. Waar verleden en heden kruisen: Over de hedendaagse historische roman. *Voortgang* [online]. 1999, Jaargang 18, 65 - 93 [cit. 2016-12-07]. Dostupné z: http://www.dbnl.org/tekst/voo004199901_01/voo004199901_01_0004.php#043 p. 69

De opbouw van de scriptie is volgende. Het theoretisch gedeelte bestaat uit 3 hoofdstukken. In het eerste introduceer ik de Verlichting als een maatschappelijk fenomeen en beschrijf zijn belangrijkste kenmerken en enkele gevolgen die hij in Europa aanrichtte. In het volgende hoofdstuk worden Nederland, Frankrijk en Italië nader behandeld, ten opzichte van de ruimte van de romans. Het derde hoofdstuk besteedt aandacht aan het genre van de historische roman en zijn postmoderne opvatting.

Methodologie

Het analytisch gedeelte van mijn bachelorscriptie is in 3 eenheden verdeeld. Ten eerste wordt een beknopte literaire analyse van elk van de romans gemaakt op basis van de opvatting van de traditionele methode uit het literair-theoretisch boek *Literaire mechaniek*.² Er worden alleen maar enkele verhaalaspecten besproken. Binnen dit deel zijn ook de mogelijke autobiografische kenmerken van de auteurs ingehouden.

Het andere deel richt zich op het eigen beeld van de Verlichting. Beide romans worden vanuit de cultuurhistorische perspectief geanalyseerd en er wordt naar enkele aspecten van de Europese Verlichting gezocht, die in Hoofdstuk 1 beschreven zijn. De aspecten worden telkens met geciteerde passages uit de tekst aangevuld. Vervolgens wordt een samenvatting van hen gemaakt, dat wil zeggen de formulering van het beeld.

Ten slotte worden de beide beelden met elkaar vergeleken.

Ik zal dus naar antwoorden op volgende vragen zoeken:

- 1) Wat voor een beeld van de Verlichting geeft elke roman? Zijn er enkele aspecten ervan wel kennelijk of niet?
- 2) In hoeverre zijn beide romans vergelijkbaar?

² BOVEN, Erica van a Gillis DORLEIJN. *Literair mechaniek: inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. 2. herziene druk. Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2003. ISBN 90-6283-383-7.

1. Verlichting als maatschappelijk fenomeen

“De Verlichting is een geestelijke beweging in de Europees-Amerikaanse cultuurgeschiedenis, waarin de nadruk wordt gelegd op de ontplooiing en de vervolmaakbaarheid van de mens met behulp van de rede.” Zo’n definitie biedt ons Nederlandse historicus H.H. Zwager in zijn boek *Nederland en de Verlichting*.³ Volgens Italiaanse historicus G. Procacci spreken we over een culturele revolutie die “de eerste massale ervaring van de cultuur” in Europa heeft gebracht.⁴ De nieuwe, op de redelijke kennis gebaseerde benaderingswijze heeft tijdens de 18^e eeuw namelijk veel gebieden beïnvloed of veranderd: zowel de wetenschap als het onderwijs, de literaire productie, de huishoudens en de vrijetijdsbesteding als de hoge politiek en het absolutisme. Aan de Verlichting is de revolutie in het denken voorafgegaan omtrent de toenmalige visie op de waarheid en op de manier waarop de mens kennis verwerft. Op basis van het rationalisme van René Descartes (1596 – 1650) en het empirisme van John Locke (1632 – 1704) werd geloofd, dat de Bijbel geen enige bron van de kennis is en dat men de kennis vooral door zijn rede en zintuigen verwerft.⁵ De menselijke rede werd vergeleken met het licht van de opkomende zon, dat constant, gelijkmatig en duurzaam is en dat op alle dingen zal schijnen die de vorige eeuw en de Baroktijd verhulde.⁶ Essentieel was volgens Descartes maar niet alleen dat men over de rede beschikt, maar dat hij hem ook op juiste manier gebruikt (*Verhandeling over de methode*; 1637). Immanuel Kant herhaalt deze gedachten dan in 1783 opnieuw.⁷ Er werd tegen vooroordelen, dogma’s en bijgeloof in de gedachten van mensen gestreden en er werd nadruk op opleiding en voorlichting van de samenleving gelegd. Men zou het traditionele, autoritatieve en dogmatische niet meer gewoon accepteren, maar eerst het door zijn rede onderzoeken.⁸ Deze ideeën werden vervolgens tussen bredere publiek verspreid via encyclopedieën, (verklarende) woordenboeken en boeken en tijdschriften vooral met moraliserende en hervormingskarakter. De productie was groot. De 18^e eeuw was trouwens, zoals Duitse historicus Ulrich Im Hof treffend opmerkt, “een eeuw van de inktbedwelming.”⁹ Om aan de hervorming van de actuele culturele, maatschappelijke of economische toestand deel

³ ZWAGER, H.H. *Nederland en de Verlichting*. Bussum: Fibula--Van Dishoeck, 1972. ISBN 9022830578. p. 5

⁴ PROCACCI, Giuliano. *Dějiny Itálie*. Vertaling Drahoslava JANDEROVÁ, vertaling Bohumír KLÍPA, vertaling Kateřina VINŠOVÁ. Praha: Lidové noviny, 1997. Dějiny států. ISBN 80-7106-152-2. p. 186

⁵ GERA, Judit a A. Agnes SNELLER. *Inleiding literatuurgeschiedenis voor de internationale neerlandistiek*. Hilversum: Verloren, 2010. ISBN 978-90-8704-133-5. p. 65 - 66

⁶ IM HOF, Ulrich. *Evropa a osvícenství*. Praha: Lidové noviny, 2001. Utváření Evropy, sv. 1. ISBN 80-7106-394-0. p. 8

⁷ IM HOF, Ulrich. *Evropa a osvícenství*. p. 139 - 140

⁸ aldaar p. 141

⁹ aldaar p. 132

te nemen, werden in het hele Europa verenigingen en maatschappijen gesticht. Ze ontstonden als volksinitiatieven en waren op vriendschap tussen de leden gebaseerd.¹⁰ Grotere maatschappijen met formelere structuur en vooral wetenschappelijke doelen werden academies genoemd en zijn eigenlijk voorlopers van de huidige academies van wetenschappen. Tussen aristocraten bestonden de zogenaamde salons, inofficiële vriendenkringen waar er over filosofie, politiek, economie of wetenschap werd gediscussieerd. Belangrijke rol in de verspreiding van de ideeën van de Verlichting speelden ook de Vrijmetselaars, een bijzondere in 1717 in Engeland ontstaan geheime internationale maatschappij, die gelijkgezinde mensen, vooral aanhangers van de Verlichting, verenigde met de doel om vrede en eenheid te bevorderen en waar grote religieuze tolerantie heerste. Tot haar leden behoorden mensen meestal uit de hogere en de middenklasse, vaak ook aristocraten, geestelijken en geleerden. De sociale verschillen werden hier in wezen niet gerespecteerd (allen werden broeders) en er heerste daar hoge vertrouwelijkheid. Tegen 1750 bevanden zich de loges al in de meeste Europese metropolen.¹¹ Voor de denkers van de Verlichting was belangrijk, dat ze niet meer terugkeken, zoals het vroeger gangbaar was, maar vooruit, vertrouwend op eigen krachten van de rede en van de geest.¹²

Het radicaalste uitvloeisel van de leer van de rede was de veronderstelling dat alle mensen gelijk zijn.¹³ Daarmee verdween de rechtvaardiging voor de geprivilegieerde positie van de adel en voor die van de koning als een monarch aangewezen door God. Er verschenen kritische stemmen vooral uit Engeland en Frankrijk, tegen het absolutisme dat in de meeste Europese landen aan de macht was. Sommigen behartigden hervorming en modernisering van de monarchie ten gunste van het volk (Voltarie, Ch. L. Montesquieu), sommigen dan de republiek (J. J. Rousseau).¹⁴

De nieuwe benaderingswijze hing met de ontplooiing van de natuurwetenschappen samen die tijdens de 18^e eeuw veel nieuwe natuur- en technische ontdekkingen of uitvindingen bracht. Dit proces begon al in de 17^e eeuw, toen Galileo Galilei de telescoop verbeterde en zijn observaties uitvoerde of toen Sir Isaac Newton de wetten van mechaniek en zwaartekracht formuleerde. In de volgende eeuw kwamen persoonlijkheden zoals: Antoine Lavoisier, Michail

¹⁰ IM HOF, Ulrich. *Evropa a osvícenství*. p. 90

¹¹ aldaar p. 120 - 124

¹² aldaar p. 135

¹³ HORST, Han van der. *Dějiny Nizozemska*. Vertaaling Petra SCHÜROVÁ, vertaling Jana PELLAROVÁ. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005. *Dějiny států* (Nakladatelství Lidové noviny). ISBN 80-7106-487-4. p. 232

¹⁴ FERRO, Marc en Milena LENDEROVÁ. *Dějiny Francie*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2006. *Dějiny států*. ISBN 80-7106-888-8. p. 149 - 150

Lomonosov, Carl Linné en James Watt. Voor de eerste keer is in 1783 een luchtballon opgestegen, waarmee de basis voor de luchtvaart gelegd is.¹⁵

1.1 Verloop en enkele gevolgen van de Verlichting

De perceptie van de Verlichting in de samenleving tijdens de 18e eeuw ontwikkelde zich. Aan het eind van de 17e en in de eerste helft van de 18^e eeuw werden de nieuwe ideeën geleidelijk aangenomen en geabsorbeerd. De generatie van rond 1750 was al in de geest van de Verlichting opgeleid, zodat het nu makkelijker was, om de ideeën in praktijk te brengen.¹⁶ In de volgende decaden is de samenleving gepolariseerd tussen aanhangers van een gematigde versie van de Verlichting en diegenen die nog diepere veranderingen eisten. Daar behoort b.v. de radicale gelijkheid van J. J. Rousseau, het verlichte despotisme van Jozef II of de Illuminaten, de radicale versie van de Vrijmetselaars met politieke ambities. Sommige priesters probeerden ook de religie op een rationele manier uit te leggen en sommigen hebben zich atheïsten verklaard, zoals b.v. de Franse filosoof J. O. de La Mettrie die in zijn werk *L'homme machine* uit 1748 het menselijke lichaam als een machine beschreef of P. H. D von Holbach (*Système de la nature*; 1770). Dat hing trouwens met de ontplooiing van de wiskunde, mechaniek en techniek samen. In zo'n atmosfeer begon de Verlichting voor sommige mensen niet meer interessant te zijn. Het licht van de rede is koel geworden, alles was nu te sober, te moreel en te mechanisch. In te laatste decennia begon zich dan de preromantische beweging te vormen, die in de wereld opnieuw de religie, de mystiek en de gevoelens terugbracht.¹⁷

¹⁵ IM HOF, Ulrich. *Evropa a osvícenství*. p. 170

¹⁶ *adaar* p. 211

¹⁷ *aldaar* p. 235 - 236

2. Verlichting in Europa

In het vorige hoofdstuk is de Verlichting als een maatschappelijk fenomeen of een stroming met zijn belangrijkste kenmerken en met zijn gevolgen beschreven in de context van het heel Europa. In deze hoofdstuk wordt aan bepaalde Europese landen aandacht besteed, en namelijk aan diegenen, die de geanalyseerde romans betreffen, dat wil zeggen Nederland¹⁸, Frankrijk en Italië. Er worden de omstandigheden besproken die aan de Verlichting voorafgingen, de perceptie ervan en de gebieden, waar de nieuwe ideeën toegepast werden.

2.1 Nederland

De Nederlandse opvatting van de Verlichting was, vergeleken met de Franse en de Italiaanse, een beetje raar. Alhoewel de wortelen van de radicale Verlichting juist in Nederland in de 17^e eeuw waren gevormd, was de situatie rond 100 jaar later totaal anders. De Nederlandse Republiek had vanaf het eind 16^e eeuw en tijdens de 17^e een uitzonderlijke positie binnen Europa. Als een onafhankelijk land met religievrijheid werd ze het asiel voor talrijke buitenlandse vluchtelingen. Dankzij de hoge graad van urbanisatie was er ook hoge mate van geletterdheid en hoge productie van uiteenlopende boeken en pamfletten.¹⁹ Al aan het begin van de 17^e eeuw formuleerde Hugo Grotius de gedachte van een maatschappij die niet op de christelijke dogma's gebaseerd is, maar op het natuurlijke recht van de mensen.²⁰ Later in de 17e eeuw verliep er een geschil tussen 3 filosofische stromingen, met Baruch Spinoza als de voornaamste deelnemer en was veroorzaakt door de leer van René Descartes, die de rede als de "*enige betrouwbare leidraad in de materiale wereld*" beschouwde.²¹ In dit geschil triomfeerden uiteindelijk de gematigde theologen, die op de gedachten van Hugo Grotius aansloten, over de radicale Spinozisten en de radicale Calvinisten, met een synthese van het cartesianisme en de hervormde theologie. De ideeën van zowel de radicale als de gematigde verlichters hebben zich vervolgens in andere Europese centra verspreid ten dienste van de reeks van oorlogen die Franse koning Lodewijk XIV tussen 1672 en 1715 voerde. Nederland werd het intellectueel centrum van de coalitie tegen Frankrijk. Naast dat was Nederland tijdens

¹⁸ Onder het begrip Nederland wordt in het kader van deze scriptie de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden verstaan.

¹⁹ BESAMUSCA, Emmeline a J. VERHEUL, ed. *Discovering the Dutch: on culture and society of the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press, c2010. ISBN 978-90-8964-100-7. p. 110

²⁰ aldaar 113

²¹ aldaar

de 17^e eeuw het enige land met persvrijheid²² en werd dus het centrum van het printen van boeken die elders verboden waren.

Dit veranderde radicaal na 1715. De Nederlandse maatschappij moest zich bij het verlies van groot aantal inwoners en geleidelijke economische achteruitgang neerleggen. Europa was nu in relatief vrede en veel van de immigranten zijn uit Holland naar landen zoals Engeland of Duitsland weggegaan. Leiden en Haarlem verliezen meer dan een derde en kleinere steden soms zelfs meer dan de helft van de inwoners.²³ Dat leidde tot hogere homogeniteit van de steden en tot het “*naar binnen gericht nationalisme*”. De binnenlandse politieke situatie was evenmin stabiel, na de dood van de stadhouder Willem III braken er ruzies uit tussen de aanhangers en de tegenstanders van de Oranjes omtrent het aandeel in het stadsbestuur.²⁴ Er wordt naar de oplossing gezocht. Volgens Nederlandse historicus W. Mijnhardt werd de Nederlandse samenleving toen geïnterpreteerd als “*een moreel gemeenschap, waar de religie en het patriottisme en het goede burgerschap verwacht worden om elkaar te verbeteren.*”²⁵ De oplossing om de crisis te overkomen zou dus op goede opleiding en burgerlijke deugden bevorderd door het geloof hebben berust. De religie was dan de eerste vereiste voor de verspreiding van de Verlichting.²⁶ Het is dus logisch dat Nederland nooit de radicale ideeën van de vernietiging van de kerk aannam en de meeste mensen bleven aan God te geloven.²⁷ Het werd maar wel tegen dogmatiek en bijgeloof gestreden. Friese amateur-astronoom Eise Eisinga heeft b.v. in 1781 het oudste tot vandaag werkende planetarium ter wereld geconstrueerd, om te bewijzen dat er geen botsing van planeten bedreigde, zoals het in 1774 werd voorgespeeld.²⁸

Kennis werd door de Nederlandse burgers en geleerden als iets essentieels gezien en als iets dat tot een goede toekomst en welzijn van allen zou bijdragen.²⁹ Niet alleen de kennis, ook het geloof werd beklemtoond. Op het gebied van wetenschap zette zich in de “*fysico-theologie, dat wil zeggen de godsdienstige geïnspireerde wetenschappen.*” Er werden verschillende

²² IM HOF, Ulrich. *Evropa a osvícenství*. p. 129

²³ BESAMUSCA, Emmeline a J. VERHEUL, ed. *Discovering the Dutch: on culture and society of the Netherlands*. p. 116 - 117

²⁴ HORST, Han van der. *Dějiny Nizozemska*. p. 228 - 229

²⁵ Geciteerde versie in het Engels: „They began to interpret Dutch society as a moral community in which religion, patriotism, and good citizenship were expected to enhance one another.”

²⁶ BESAMUSCA, Emmeline a J. VERHEUL, ed. *Discovering the Dutch: on culture and society of the Netherlands*. p. 116 - 117

²⁷ GERA, Judit a A. Agnes SNELLER. *Inleiding literatuurgeschiedenis voor de internationale neerlandistiek*. p. 66-67

²⁸ Eise Eisinga 1744 - 1828: De Verlichting in Nederland. In: *Entoen.nu* [online]. [cit. 2016-12-29]. Dostupné z: <http://entoen.nu/eiseeisinga>

²⁹ De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In: *NUT* [online]. Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, c2010 [cit. 2016-12-29]. Dostupné z: <http://www.nutalgemeen.nl/over-t-nut/historie>

maatschappijen gesticht, vooral na 1750, nadat de situatie in het land niet meer als achteruitgang werd waargenomen. De *Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen* (1752) onder de bescherming van de stadhouder Willem V behoorde tot de eersten en richtte zich voornamelijk op de natuurwetenschappen. Na 1770 ontstonden verdere genootschappen van uiteenlopende aard, b.v. theologische (*Teyler's Godgeleerd Genootschap*), geneeskundige (*Genootschap ter bevordering van de Heelkunde*) en dichtgenootschappen (*Kunstliefde spaart geen vlijt* in Den Haag). In 1784 is de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* gesticht, die zich op de opleiding van onvermogenende mensen richtte.³⁰ Populair waren ook educatieve tijdschriften zoals de *Hollandsche Spectator* van Justus van Effen.

2.2 Frankrijk

Het land waar zich de Verlichting in zijn radicaalste vorm manifesteerde in zeker Frankrijk en de meest opvallende gebeurtenis is de Franse Revolutie uit de jaren 1789 – 1799. Het kan maar niet gezegd worden, dat alleen de ideeën van de Verlichting de revolutie veroorzaakt hebben of zelfs het geweld dat ze ontketende (dat zou trouwens de typische kenmerken van de volksbewegingen en hun neiging tot geweld ontkennen).³¹ De oorzaken zijn complexer en sommige van hen begonnen zich meer dan 100 jaar voor de revolutie te vormen.

Frankrijk was tijdens de 17^e en 18^e eeuw een absolute monarchie met lang regerende koningen van het Huis Bourbon: Lodewijk XIV (1643 – 1715), Lodewijk XV (1715 – 1774) en de in 1793 terechtgestelde Lodewijk XVI (1774 – 1792). De ambitieuzeste tussen hen was Lodewijk XIV, die het prachtige Kasteel van Versailles liet opbouwen en een lange serie van oorlogen aan het eind van de 17^e eeuw voerde om zijn imperium nog te vergroten. Het Franse hof was in zijn tijd een symbool van luxe en werd door de adel in het hele Europa gekopieerd.³² Zijn opvolgers zijn daarna “in zijn voetsporen getreden” en dat veroorzaakte dat de Franse regering al vanaf 1741 (Oostenrijkse Successieoorlog) geen geld meer had en slechts de schuld probeerde te verminderen. De financiële situatie werd steeds slechter; in de tweede helft van de 18^e eeuw probeerden ekele ministers van Financiën zoals A. R. J. Turgot, J. Necker en Ch. A. de Calonne hervormingen door te zetten, zoals de belastingheffing voor alle drie standen, maar alle zijn na een paar jaar door de koning ontslagen. In 1788 was het staatsbankroet

³⁰ Bert Paasman 24 - 25

³¹ FERRO, Marc en Milena LENDEROVÁ. *Dějiny Francie*. p. 148

³² IM HOF, Ulrich. *Evropa a osvícenství*. p. 21

onvermijdelijk en de Staten-Generaal werden bijeengeroepen om hervormingen goed te keuren.³³ Daar staan we al aan het begin van de revolutie.

De oorzaak die met van de Verlichting uitgaat was de verandering in het denken van de hele samenleving, volgens de patronen die in hoofdstuk 1 zijn beschreven. De Fransen van de 18^e eeuw waren niet de Fransen van de 17^e eeuw en dat vooral dankzij de ideeën van de grote filosofen zoals Ch. L. Montesquieu, Voltaire of J. J. Rousseau. Deze mannen reisten veel en hebben in Frankrijk ook ideeën uit andere landen geïntroduceerd, vooral uit Nederland en Engeland, die niet-katholieke en toleranter waren dan Frankrijk. De mensen lazen veel en vervolgens discussieerden over die ideeën in de aan het hof onafhankelijke maatschappelijke centra. Deze centra waren vooral de salons of de logen van de Vrijmetselaars, die in de loop van de eeuw meer dan 50 000 leden telden. Een belangrijk aspect van de atmosfeer van die tijd was het verlies van de autoriteit en betrouwbaarheid van de koninklijke paar Lodewijk XVI en Marie Antoinette dat door hatelijke pamfletten hevig bevorderd werd.³⁴ Een belangrijke initiatief van de Franse Verlichting was de uitgave van de *Encyclopédie* (volle titel: “Encyclopedie of beargumenteerd woordenboek van de wetenschappen, kunsten en beroepen”; eerste boekdeel 1751). Het project was ondanks de weerstand van de kerk na 29 jaar voltooid en omvatte uiteindelijk 36 boekdelen.³⁵

2.3 Italië

Italië was integendeel tot Nederland en Frankrijk in een andere situatie. Het grondgebied was al vanaf de middeleeuwen tot de vereeniging in 1861 in kleinere gehelen verdeeld die geïsoleerd en nogal onderontwikkeld waren. Niet zelden werden ze een mikpunt van “de machtlusten” van grote Europese mogendheden. Dat veranderde radicaal aan het begin van de 18^e eeuw. Na de Spaanse Successieoorlog tussen 1700 en 1714 zijn enkele staten geleidelijk onder het bestuur van de Habsburgers dan wel de Lotharingen (Lombardije, Toscane, Modena) en de Bourbons (Koninkrijk Napels, Sicilië, Parma) gekomen, die er vervolgens binnen de 18^e eeuw in de stijl van het verlichte despotisme een aantal hervormingen inzetten. Er werden kadasters gevormd om de landeigenaars te belasten, het regionale zelfbestuur was veranderd, financiële en belastingsbureaus werden opgericht en de verkeersinfrastructuur werd verbeterd en uitgebreid.

³³ FERRO, Marc en Milena LENDEROVÁ. *Dějiny Francie*. p. 152 - 154

³⁴ FERRO, Marc en Milena LENDEROVÁ. *Dějiny Francie*. p. 147 - 151

³⁵ IM HOF, Ulrich. *Evropa a osvícenství*. p. 138

De hervormingen betroffen ook de relatie tussen de staat en de kerk. In Lombardije en Toscane werden klooster opgeheven en het onderwijs zou nu door de staat in plaats van de kerk gestuurd worden.³⁶ Dat bracht een grote economische opleving en betere integratie van Italië in Europese politiek en markt. Italië was toen vooral een landbouwgebied en Europa had zijn producten nodig - b.v. zijde en graan uit het Noorden en olie en wijn uit het Zuiden. Het belang van de Europese markt heeft ook groot belang bij de Italiaanse landbouwers opgewekt en het landbouw is een van de grootste gebieden geworden, waar de verlichte ideeën toegepast werden. “Het terugkeer tot het land” is een kwestie van mode geworden, er ontstonden agrarische academies (b.v. *Accademia dei Georgofili* in Firenze, opgericht 1753), talrijke boeken over landbouw werden gepubliceerd en er werd gestreven naar betere en efficiëntere management van het landbouw. Deze pogingen waren evenwel door de ouderwetse structuren tussen de landeigenaars en de boeren gecompliceerd, omdat de meerderheid van het agrarisch land in bezit van de adel of van de kerk was. De hervorming van het landbouw hing dus met de hervorming van het hele maatschappelijke systeem samen.³⁷ In het algemeen kan gezegd worden dat de Habsburgers in de noordelijke provincies in deze opzicht het succesvolst waren.³⁸

Tot verspreiding van de ideeën van de Verlichting in de samenleving hebben vooral de Italiaanse intellectuelen bijgedragen, door de groote productie van boeken en tijdschriften van uiteenlopende thema's en oriëntatie. G. Proccacci schrijft dat de nieuwe lezerspubliek eiste dat de traditionele barrière tussen de humanistische en de wetenschappelijke cultuur verwijderd wordt. Er werd een aantal boeken over de nieuwe wetenschap economie uitgegeven, publicaties over geografie en reisverhalen, wetenschappelijke en populariserende wetenschappelijke boeken zoals het beromde *Newtonianismo per le dame* (Newtonianisme voor dames; 1737) van Francesco Algarotti, en boeken over andere dingen betreffend “het algemene welzijn”. Trots de strenge censuur werden er verboden boeken uit Frankrijk geïmporteerd, vertaald en uitgegeven, vaak met fictieve plaats van uitgave.³⁹

De vraag naar de natuurkundige en eerder praktisch geïntereerde boeken betekende maar geen dalende belang voor de humanistische takken. Er ontstonden nieuwe geschiedkundige werken, waar de verlichte benaderingswijze door focus op de burgerlijke geschiedenis vertoonde en ook

³⁶ PROCACCI, Giuliano. *Dějiny Itálie*. p. 191 – 198

³⁷ aldaar p. 180 - 185

³⁸ aldaar p. 191 - 202

³⁹ aldaar p. 186 - 188

enkele belangrijke filosofische boeken b.v. *Dei delitti e delle pene* (Over misdaden en straffen; 1764) van Cesare Beccaria, die voor de opheffing van doodstraf pleitte.⁴⁰

Daarnaast, een belangrijk en uiterst efficiënt instrument om de mensen de burgerlijke deugden in te prenten was het toneel. Zowel in tragediën van Vittorio Alfieri, als in komedies van Carlo Goldoni, de twee voornaamste auteurs van de 18^e eeuw, is deze bedoeling minder of meer kennelijk geweest.⁴¹ Dankzij de nieuwe dynastiën in de Italiaanse staten die cultuur ondersteunden, zijn veel nieuwe schouwburgen opgebouwd, b.v. Teatro alla Scala in Milan (1778), Teatro San Carlo in Napels (1737) of Teatro La Fenice in Venetië (1792), waar naast het toneel vooral opera voorstellingen werden uitgevoerd.

2.3.1 Italiaanse opera in de 18^e eeuw

De politieke en bestuurlijke verdeeldheid van Italië betekende een nadeel vanuit de economische perspectief, maar vanuit de culturele perspectief was ze wel een bijdrage. Elke staat of provincie had zijn eigen hoofdstad, een centrum dat zich cultureel op een eigenaardige manier ontwikkelde.⁴² Dat was belangrijk ook voor de Italiaanse uitvinding en in de muziekwereld lang dominerende vorm, de opera. Nadat ze aan het einde van de 16^e eeuw in Firenze was ontstond, binnen de groep van musici die Camerata fiorentina heette en waar onder anderen Vincenzo Galilei (de vader van Galileo Galilei) toe behoorde⁴³, onderging de Italiaanse opera juist in die centra (b.v. Rome, Venetië, Napels) in de volgende eeuw minder of meer specifieke ontwikkeling. Vergeleken met andere Europese landen, in Italië opera was populair bij alle maatschappelijke klassen (behalve de allerarmsten) en een operatheater bevand zich in bijna elke middelgrote stad. Tegen 1780 zouden er op het hele Italiaanse gebied tenminste 150 dergelijke theaters zijn geweest.⁴⁴

In de 18de eeuw domineerde vooral de Napelse operastijl, een virtuoze stijl gebaseerd op de solisten, die zich in de eerste helft van de 18^e eeuw tot de *opera seria* ontwikkelde.⁴⁵ De opera seria was een werkelijk fenomeen. De zangers en zangeressen bereikten grote populariteit en zijn inkomens waren onvergelijkbaar met die van de componisten of librettisten.⁴⁶ De opera's

⁴⁰ PROCACCI, Giuliano. *Dějiny Itálie*. p. 186

⁴¹ aldaar p. 190

⁴² IM HOF, Ulrich. *Evropa a osvícenství*. p. 78

⁴³ TROJAN, Jan. *Dějiny opery: tvůrci předloh, libretisté, skladatelé a jejich díla*. V Praze: Paseka, 2001. ISBN 80-7185-348-8. p.15

⁴⁴ HERIOT, Angus. *The castrati in opera*. New York: Da Capo Press, 1975. ISBN 0306800039. p.62

⁴⁵ TROJAN, Jan. *Dějiny opery: tvůrci předloh, libretisté, skladatelé a jejich díla*. p. 50

⁴⁶ aldaar p. 27

waren eerder concerten van solisten in kostuums, dan een drama⁴⁷ en het oorspronkelijke ideaal van de Florentijnse grondleggers die op de dramatische kant van de opera en op het belang van de woorden nadruk legden is bijna verdwenen. Het centrale element van een opera was de *aria*, die altijd een soort affect uitdrukte⁴⁸ en die de zanger ruimte gaf om zijn kunst te laten zien. De opera's bevatten soms tientallen scènes en duurden enkele uren. De plots gingen meestal over Griekse goden of menselijke helden zoals Dido, koningin van Carthago, Alexander de Grote enz. Centraal was er meestal een liefdesavontuur of strijd om de macht.⁴⁹ Een belangrijk bestanddeel van de voorstelling betekenden ook het decor en de theatertechniek, die in deze periode haar hoogtepunt bereikte. Het decor werd tot 20 keer binnen één voorstelling veranderd en vernuftige machines werden erbij gebruikt.⁵⁰ Op het toneel gebeurden dingen zoals branden, schipbreuken of zeeslagen, "hele steden" stortten in, personages versteenden of helemaal verdwenen.⁵¹ Deze periode omvat namen zoals: A. Scarlatti, J.A. Hasse, A. Vivaldi, N. Porpora. De productie van de opera's was toen enorm; de componisten componeerden vaak tientallen opera's tijdens hun leven. De meerderheid van hen wordt tagenwoordig nochtans niet meer uitgevoerd.

Een bijzonder aspect van deze periode (cca 1650 – 1750) was het gezang van de castraten. Kleine jongens werden gecastreerd⁵² om een hoge stem te bewaren, die maar krachtiger werd en grotere toonumfang had, dan die van een vrouw. De primaire oorzaak voor deze praktijk was het zangverbod voor vrouwen in de kerken.⁵³ De allerberoemdste castraten Farinelli (Carlo Broschi; 1705 - 1782) en Caffarelli (Gaetano Majorano; 1710 - 1783) waren in de hele Europa bekend en treden in de prestigieuze theaters van die tijd op.

In de serieuze opera's werden al tijdens de 17e eeuw komische scènes of personages ingevoegd, om een tegenstelling tot het serieuze te vormen en een zekere evenwichtigheid te creëren.⁵⁴ Ze zijn een soort voorlopers van de komische intermezzi uit de eerste helft van de 18e eeuw die vervolgens tot het genre *opera buffa* ontwikkelden. Deze soort opera sloot ook op de traditionele Italiaanse volkskomedies aan en maakte gebruik van de komedies van Carlo

⁴⁷ aldaar p. 58

⁴⁸ Er werden 6 affecten volgens R. Descartes onderscheid: bewondering, liefde, haat, verlangen, vreugde en verdriet. (TROJAN, Jan. *Dějiny opery: tvůrci předloh, libretisté, skladatelé a jejich díla*. p.60)

⁴⁹ TROJAN, Jan. *Dějiny opery: tvůrci předloh, libretisté, skladatelé a jejich díla*. p.28

⁵⁰ aldaar p. 26

⁵¹ aldaar p. 61

⁵² De operaties werden uitgevoerd, hoewel het verboden en strafbaar was. (HERIOT, Angus. *The castrati in opera*. p. 42)

⁵³ CELLETTI, Rodolfo. *Historie belcanta*. V Praze: Paseka, 2000. ISBN 80-7185-284-8. p. 96

⁵⁴ aldaar p. 111

Goldoni. Integendeel tot de opera seria treden hier figuren uit het alledaagse leven op, de muziek is helder en symmetrisch geworden. De personages zijn ook door de muziek gekarakteriseerd, als een nieuw element doken de groepsscènes (*ensemble*) op en een belangrijke rol speelde ook de finale aan het eind van elke akte, waar alle personages door elkaar zongen en de handeling escaleerde.⁵⁵ Bekende Italiaanse componisten van opera buffa zijn b.v.: Giovanni Battista Pergolesi, Baldassare Galuppi, Niccolò Piccini, Giovanni Paisiello of Valentino Fioravanti.

De stijl van de opera seria, vooral de dominantie van de solisten en de overdreven decoratiefheid van het gezang, werd niet zelden gekritiseerd. In de jaren 60 voerde Duitse componist Ch.W. Gluck zijn hervorming van de opera uit, waneer het belang van het woord (het gedicht) opnieuw is benadrukt. De melodie werd simpel, de rol van de orkest werd versterkt en groter belang werd ook aan de koor gelegd.⁵⁶

⁵⁵ TROJAN, Jan. *Dějiny opery: tvůrci předloh, libretisté, skladatelé a jejich díla*. p. 73 - 74

⁵⁶ aldaar p.103

3. Historische roman

3.1 Historische ontwikkeling

Historische roman is een specifieke soort roman en behoort dus tot verhalende teksten. Het genre ontstond als combinatie van niet-fictionele geschiedkundige teksten en de romance, (een verhaalvorm) aan het begin van de 19^e eeuw, toen Sir Walter Scott (1771 – 1832) in 1814 in Engeland zijn roman *Waverly* publiceerde.⁵⁷ De historische roman genoot in verschillende perioden verschillende mate van populariteit. Volgens het formalistische model van de literaire evolutie beantwoordt dat de verschuiving van de genres van het centrum naar de periferie van het literaire systeem en andersom.⁵⁸ Dat correspondeert tevens met de theorie van Elisabeth Wesseling die in de ontwikkeling van een literair genre drie fasen onderscheidt. De eerste fase is het ontstaan van het genre met bepaalde typerende kenmerken, waar in ons geval het verhaal *Waverly* figureert. De tweede fase komt als deze kenmerken door andere schrijvers “*nauwgezet geïmiteerd*” worden, wat tijdens de 19^e eeuw gebeurde. In de laatste fase komt de tweede fase opnieuw te voorschijn, maar in een gewijzigde vorm, zodat de typerende kenmerken een nieuwe betekenis krijgen. Soms zelfs tegenovergesteld tot de oorspronkelijke bedoeling van het genre, soms symbolische en soms een betekenis van parodie.⁵⁹ Tot deze derde fase behoort dus het moderne historische roman, oftewel het postmoderne historische roman, die vanaf de jaren 80 van de 20ste eeuw begon te verschijnen.⁶⁰

3.2 Postmoderne historische roman

Tot op het eind van de 19^e eeuw bestond er geen principieel verschil tussen de literatuur en de geschiedschrijving. Dat wil zeggen de waarheidsgetrouwheid speelde geen rol. De scheiding tussen de beide gebieden is pas aan het eind van de vermelde eeuw ingevoerd, toen veel moderne wetenschappelijke disciplines geïnstitutionaliseerd werden. De objectieve waarheid behoorde tot de geschiedschrijving en aan de literatuur is de fictie toegewijd. Deze scheiding is kunstmatig gecreëerd en is dus altijd omstrede geweest en binnen de postmoderne opvatting

⁵⁷ RED. KIENE BRILLENBURG WURTH a Ann RIGNEY. *Het leven van teksten: een inleiding tot de literatuurwetenschap*. Herz. 2e dr. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008. ISBN 9789053568774. p. 316 - 317

⁵⁸ aldaar

⁵⁹ KROESBERGEN, Maaïke. Waar verleden en heden kruisen: Over de hedendaagse historische roman. *Voortgang* [online]. 1999, Jaargang 18, 65 - 93 [cit. 2016-12-07]. Dostupné z: http://www.dbnl.org/tekst/voo004199901_01/voo004199901_01_0004.php#043 p. 66

⁶⁰ BREMS, Hugo. *Altijd weer vogels die nesten beginnen: geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1945-2005*. 3e dr. Amsterdam: Bakker, 2009. ISBN 9789035131736. p. 560

van de historische roman wordt ermee geen rekening meer gehouden. De postmoderne romans proberen niet de geschiedenis te reconstrueren, hier gaat het om verhalen te vertellen.⁶¹ Hier mogen echte historische personages samen met de fictieven optreden, anachronismen opduiken of kan de schrijver in het verhaal zijn eigen b.v. sceptische of relativistische houding weerspiegelen.⁶² De geschiedenis wordt door het verhaal slechts gerepresenteerd. Welke aspecten worden er benadrukt en welke niet, hangt van de schrijver af, omdat representatie altijd iets subjectiefs is.

Ook het postmoderne romanschrijving heeft al enkele kenmerken op het niveau van de vertelstrategieën. Typerend is bij voorbeeld: de keuze voor het marginale, stelling van een klein verhaal tegen een groot (dat iets collectievs belichaamt, of cultuur of geloof). In beide gevallen om iets dat weggedrukt is te benadrukken. Voor de postmoderne schrijvers speelt tevens de *modaliteit* een rol, dat betekent de persoonlijke geschiedenis van een bepaalde personage, omdat ook één gebeurtenis voor verschillende mensen iets volkomen anders kan betekenen. Ook kan een postmoderne roman b.v. fantastische en in de gewone realiteit onmogelijke dingen inhouden.⁶³

⁶¹ F. W. KORSTEN. *Lessen in literatuur*. 2., herz. en verb. dr. Nijmegen: Vantilt, 2005. ISBN 9789077503461. p. 259

⁶² BREMS, Hugo. *Altijd weer vogels die nesten beginnen: geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1945-2005*. p. 561

⁶³ F. W. KORSTEN. *Lessen in literatuur* p. 261 - 263

4. Literaire analyse van *De virtuoos*

De roman *De Virtuoos* speelt zich in het Italiaanse Napels rond de jaren 1739 – 1740 af en geeft ons vooral een beeld van het culturele leven van Italië in die tijd. Het boek gaat over een korte periode in het leven van Carlotta, een jonge vrouw die op haar vijftiende met de hertog van Rocca d'Evandro is getrouwd. Ze leven op hun landgoed, maar voor één seizoen gaan ze samen naar Napels. Carlotta is een charmante, rijke en zorgeloze vrouw en haar enige zorg is eigenlijk haar passie voor muziek en voor liefde. Ze en haar man zijn “intieme vrienden”, maar wat het seksuele leven betreft zijn ze, trots het huwelijk, nogal vrij. Carlotta werd door haar man Berto, die ook een mannelijke geliefde had, in Napels aan Rodophle, jonge Franse marquis voorgesteld. Waarschijnlijk om met hem een zoon te krijgen, omdat Berto veel ouder dan haar was en ze hadden slechts 2 dochters tot zover. Wat maar in de handeling centraal staat is dat Carlotta daar Gasparo Conti, een in heel Europa bekende castraat-zanger ontmoet, die in hetzelfde dorp als haar is geboren en op wie ze al als kind verliefd was. Carlotta werd dol op hem, ze bewondert zijn mooie lichaam en vooral zijn uitzonderlijke stem. Voor dat bepaalde seizoen werd ze zijn geliefde. Ze geniet op volle teugen van al die theaterbezoeken, feestmalen, uitstappen en liefdesspelen met hem. Wanneer hij naar een andere stad gaat zingen, benut Carlotta de genegenheid van Rodolphe en brengt tijd met hem door. Tot slot van het seizoen merkt Carlotta dat Gasparo's aandacht zich van haar afwendt en richt zich op Giuseppe, zijn leerling en waarschijnlijk tevens een nieuwe geliefde. Voordat zij met haar man naar het landgoed terugkeert, gaat ze nog Gasparo naar Rome begeleiden en neemt uiteindelijk een bitter afscheid van hem. Ze zelfs maar zegt, dat ze hem (Giuseppe) vergeeft en mag hem wel. Later werd ze opnieuw zwanger en bevalt van een zoon.

Het boek bestaat uit een proloog, 8 gesloten en genummerd hoofdstukken en een intermezzo tussen de 5^e en de 6^e hoofdstuk. Het verhaal bevat 2 verhaallijnen, die ook met de opbouw, de tijdperspectief en de vertelsituatie samenhangen. De centrale verhaallijn gaat over Carlotta, over haar leven voor de liefdesrelatie met Gasparo en over de relatie als zodanig. Die neemt van de proloog en de hoofdstukken beslag en wordt door Carlotta als ik-verteller verteld. In dit gedeelte komen vaak dialogen voor en nogal veel ruimte wordt aan gedetailleerde beschrijvingen van toenmalige realia gegeven. Er zijn bijna geen tijdbepalingen en de historische tijd kunnen we alleen op basis van de vermelde historische gebeurtenissen ongeveer afleiden. De duur van dit gedeelte is één opera seizoen, dus ongeveer 7 – 8 maanden. Het wordt achteraf verteld (maar wan precies, weten we niet) en op het niveau van hoofdstukken wordt

met de tijd gespeld : 1 en 3 beginnen in medias res en dan gaan ze retrospectief terug, 4 begint op een bepaalde dag dan gaat door naar “gisteren”.

De andere lijn, de nevenlijn, wordt alleen in het intermezzo opgenomen en wordt door een alwetende verteller voorgelegd. De focalisator is Faustina, de kinder- en later dienstmeid van Carlotta, een praktische en simpele vrouw van geen hoge afkomst. Alles wordt ineens eenvoudiger en nuchterder beschouwd, zonder te veel emoties. We krijgen ook meer concrete achtergrondinformaties die door Carlotta niet verteld zijn, zoals de namen van Carlotta's ouders, van Rodophe en enkele jaartallen. De tijbeperving is de duur van Faustina's leven vanaf september 1681 tot mei 1747, dus bijna 66 jaar.

Wat het sujet betreft, gaat er dus om een niet-chronologisch-successieve presentatiewijze, omdat het intermezzo met zijn omvang alle andere hoofdstukken overlapt. De relatie tussen de vertelde tijd en de verteltijd is dan Raffung, de tijdversnelling.

De ruimte, Naples, de stad van plezier en opwinding, speelt voor het verhaal een cruciale rol. Het verhaal zou misschien wel in een andere Italiaanse stad kunnen afspelen, maar Napels lijkt het passendste, want het was het centrum van de opleiding van castraten.⁶⁴ Er verschijnen echte plaatsen en gebouwen (Teatro San Carlo, de wijk Chiaia, de stad Pozzuoli) en er treden enkele echte historische personages op (sopraan Anna Maria Strada, koning Karel III van Spanje). Door de beschrijvingen van Gasparo's huis blijkt dat hij op luxe gesteld is, door de informatie over het paleis waar Rodolphe legeert weten we dat hij zich voor techniek en wetenschap interesseert.

Ten slotte zou ik nog graag in het kort “de factor van de auteur bespreken”. Behalve het feit dat zowel de auteur als Carlotta vrouwen zijn, is er als een groot autobiografisch kenmerk het thema van klassieke muziek en het gezang. Margriet de Moor studeerde piano en zologezang aan het Koninklijk Conservatorium in den Haag en vervolgens trad ze regelmatig op.⁶⁵ Ze heeft dus waarschijnlijk solide kennis van de muziekgeschiedenis hebben en in iedergeval weet ze hoe wonderbaar het gezang is en kent ze die daarmee verbonden passie. Iemand die een persoonlijke ervaring van dit soort heeft, kon noch de innerlijke belevenissen van Carlota, noch de erudiete beschrijvingen van de zangtechniek van Gasparo zeker niet zo gedetailleerd uitdrukken.

⁶⁴ HERIOT, Angus. *The castrati in opera*. p. 42

⁶⁵ VAN BORK, G. J. Schrijvers en dichters (dbnl biografieënproject I): Moor, Margriet de. In: *Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren* [online]. 2003 [cit. 2016-12-31]. Dostupné z: http://www.dbnl.org/tekst/bork001schr01_01/bork001schr01_01_0788.php

Bepaalde rol heeft volgens mij ook de nationaliteit van de auteur gespeeld. In het boek komen vrij vaak vermeldingen over Nederlanders: een Hollandse jonker die over het fabricageproces van Goudse kaas praat, een andere Hollander die over tulpen spreekt, nog andere Hollandse kaarten te spelen op een feestje zit en een bijzondere verschijnsel is dan de componist U.W. van Wassenaer. Bij hem gaat het waarschijnlijk om een anachronisme, omdat de compositie, die Gasparo van hem speelt, is pas in de jaren 80 aan hem toegeschreven.⁶⁶

4.1 Motieven

4.1.1 Lichaamelijkheid en seksualiteit

Er wordt vaak het lichaam en de buitengewone schoonheid van (niet alleen Gasparo) bewonderd. Ook bij andere personages wordt aan hun uiterlijk aandacht geschonken, b.v. de Siciliaanse vriend van Berto of Angelica Margherita, haar zus. Relatief vaak komen er ook seksuele scènes voor. Daarbij worden de details van menselijke lichamen beschreven, met name dat van Gasparo, want hij als castraat een buitengewoon lichaam had (bredere borst, zachte huid zonder beharing,...).

4.1.2 Virtuositeit

Dit motief blijkt al uit de titel zelf. Gasparo staat hier als een symbool van virtuositeit, een absolute, perfecte beheersing van een soort kunst, het gezang in dit geval, en die wordt hier hevig gefêteerd. Zijn vermogen om de allermooiste tonen te produceren is de reden waarom Carlotta op hem zo dol is. Het virtuoze gezang wordt hier een fascinatie, iets dat op bijna alle menselijke zintuigen werkt; een genot dat in het diepste van het innerlijk doordringt en dat vergelijkbaar is met de verzadiging van seksuele verlangens.

4.1.3 Religie

Religie krijgt in *De Virtuoso* veel ruimte. Vermeldingen van religieuze gewoonten, rituelen, beeldjes, scapulieren en in hoge mate ook sacrale muziek strekken zich door het hele verhaal uit. Sacrale muziek maakt een groot deel van Gasparo's repertoire uit; hij zingt op een kerkconcert, op een begrafenis, op een feestje als iemands dochter bij een orde intreedt. Hij zingt *Gloria*, *Stabat Mater*, *Lux aeternam*, *Pie Jesu*, *Ave verum*, *Agnus Dei* enzovoort. Als hij

⁶⁶ KROESBERGEN, Maaïke. Waar verleden en heden kruisen: Over de hedendaagse historische roman. *Voortgang* [online]. 1999, Jaargang 18, 65 - 93 [cit. 2016-12-07]. Dostupné z: http://www.dbnl.org/tekst/voo004199901_01/voo004199901_01_0004.php#043

over zijn jeugd praat, heeft hij het vaak over een gelegenheden om kerkmuziek te zingen. Het dorp waar Carlotta vandaan komt heet *Croce del Carmine* en zelfs een soort wijn die tijdens theaterbezoek wordt gedronken heet *Lacrima Christi*. Toen Gasparo zijn debuut in Rome maakte, vroeg hem zijn beroemde collega waar hij vandaan komt en onmiddellijk daarna wie zijn beschermheilige is. Carlotta gaat met haar zus een wonderlijke standbeeld van Maria zien.

4.1.4 Vulkaan

Napels ligt aan de voet van Vesuvius en de vulkaan wordt in het verhaal meerdere keer vermeld. Dit vrije motief karakteriseert Carlotta in verband tot het motief passie. Net als de passie in de mens, ook de vulkaan op het eerste gezicht sluimert, maar binnen zich verborgen krachten bewaart, die op een onverwacht moment kunnen exploderen.

5. Literaire analyse van *Het oog van de engel*

Het oog van de engel vertelt de geschiedenis van Elisabeth Lestevenon, een jong Nederlands meisje die in haar linkeroog een tumor heeft. Haar hezin was patriottisch en in 1787 vluchten ze uit Nederland voor de prinsgezinden. Ze gaan naar Frankrijk en wonen er bij hun achterneef Maître Mounier de Bresse. Na een paar weken is de vader Lestevenon gestorven en Elisabeth en haar doofstomme zus Maaïke raken zonder geld en Elisabeth wordt uit nood geliefde van de achterneef. Op een dag leert ze Dieudonné Doppet, een rondtrekkende arts, werd verliefd op hem en samen met Maaïke gaan ze met hem naar Parijs om wetenschappelijke experimenten te demonstreren. Later, na de ontdekking van Elisabeths acteertalent, veranderen de wetenschappelijke demonstraties in publieke seances, waar Elisabeth met haar schrikwekkende uitpuilende oog als waarzegster, als een apocalyptische engel optreedt. Ze benadrukt de slechte toestand van de samenleving en daagt tot verantwoordelijkheid en menselijkheid uit. Om hogere betrouwbaarheid te wekken, gebruikt ze altijd “achter de schermen informaties” die Antoine Lebrun, de helper van Doppet bezorgt. De seances worden populair in Parijs, Doppet en Elisabeth worden rijk en wonen in het paleis van een rijke bankier Hornmann. Elisabeth geeft ook consultaties en adviseert mensen met hun persoonlijke problemen. Maaïke wordt inmiddels naar een instituut voor dove kinderen gestuurd.

Op een dag is Elisabeth door Hornmann verkracht. Daarna, tijdens een van de volgende seances, neemt ze wraak op hem door hem lijfelijk aan te vallen. Doppet en Elisabeth worden weggestuurd en er wordt hun alles ontnomen. In de lente 1789 verwickelen zich in een massale straatoproer, waar uiteindelijk Antoine Lebrun sterft. De revolutie begint.

Tijdens de revolutie wordt Doppet soldaat en magistraat in Savoye, zijn geboorteland, en hij brengt daar de verordeningen van het revolutionaire bestuur in praktijk. Elisabeth, die door hem is verlaten, blijft in Parijs en haar oogziekte verslechtert. Na een paar jaar, als ze niet meer kan zien en aan voortdurende pijn lijdt, wordt ze door haar vrienden naar Savoye gebracht. Doppet opereert haar om de pijn te verminderen, maar na een paar maanden Elisabeth sterft.

De opbouw van de roman net als de vertelsituatie is opmerkelijk. Het boek bestaat uit drie delen: *De vlucht*, *Parijs* en *De witte berg*, waarbij het eerste uit 5 hoofdstukken bestaat en wordt uit alwetende perspectief verteld en gefocaliseerd door Elisabeth. Parijs bevat 3 hoofdstukken en wordt door Elisabeth als ik-verteller gepresenteerd. De witte berg in één hoofdstuk als zodanig en ditmaal is er personale vertelsituatie met Doppet als focalisator. De vorm lijkt dus

op een dalende “wiskundige reeks”. Interessant is ook dat het verhaal met de dood van Elisabeths vader begint en met dedood van Elisabeth eindigt.

De duur van het verhaal ongeveer 6 of 7 jaar. Het begint in medias res tegen de herfst 1787, maar wanneer het eindigt mogen we alleen maar op basis van enkele vermelde gebeurtenissen vermoeden. Waarschijnlijk is het tussen de jaren 1794 en 1799. De relatie tussen de vertelde tijd en de verteltijd is net zo als bij *De virtuoos* de tijdversnelling oftewel de Raffung. Aangezien een groot deel van het boek beschrijvingen van historische gebeurtenissen of overpeinzingen van de personages vormen, komt er ook vaak de tijdvertraging – Dehnung.

De stijl van de auteur is neutraal, de zinnen zijn kort eenvoudig en goed verstaanbaar. Relatief vaak komen er uitdrukkingen of hele zinnen in het Frans, het Italiaans of het Latijns voor, meestal aanduidingen van realia of citaten (meestal zonder een Nederlands vertaling). Er komen allusies op de Bijbel (het merkteken van Kaïn, “mene tekel”) en op de klassieke mythologie (mooi als Antinous, op het eiland van Calypso, Afrodite, Hera). Ander opmerkelijk zijn de ongebruikelijke metaforen en vergelijkingen, die vaak met dieren verbonden waren. Bij voorbeeld geef ik deze drie:

„Ze paarde met de riviergod, die met koele hand haar benen vaneen deed“⁶⁷

„Op iedere theorie liet hij zijn scherpzinnig los, hij snuffelde eraan, pulkte, rukte en trok hem uit elkaar als een hyena een kadaver.“⁶⁸

„Newtons fysica had in zijn kielzog een grote schare knutselaars meegesleept,...“⁶⁹

Ook hier zou ik graag de mogelijke invloed van de auteur op het boek willen bespreken. Opnieuw blijkt er het verband tussen de vrouwelijke heldin en de vrouwelijke auteur. Een interessante samenhang biedt deze keer maar met de nationaliteit. Elisabeth is Nederlandse en is in de geest van de Nederlandse Verlichting opgevoed. Haar vader “*had haar de maat en het getal van alle dingen geleerd*”⁷⁰, maar na zijn dood is ze uit haar patronen en met de realiteit geconfronteerd. Niet alleen met de wereld buiten haarzelf, maar ook met haar innere verlangens. Ook haar vader, die steeds aan het geloof hechtte, heeft deconfrontatie veranderd: “*Ik kan niet*

⁶⁷ De roman *Het oog van de engel* had ik ter beschikking als het e-book, die geen genummerde pagina's heeft. Er wordt dus naar de hoofdstukken op volgende manier verwezen: Noordervliet 1.1 (1 = deel 1 (De vlucht).1 = hoofdstuk 1)

⁶⁸ NOORDERVLIET, Nelleke. *Het oog van de engel* [E-book]. Elfde druk. Amsterdam: uitgeverij Augustus, 2006 [cit. 2016-12-28]. ISBN 9789044705835. hoofdstuk 1.4

⁶⁹ aldaar hoofdstuk 1.3

⁷⁰ NOORDERVLIET, Nelleke. *Het oog van de engel* [E-book]. hoofdstuk 1.1

*terug. En ik weet niet wat ik verder moet.*⁷¹ Elisabeth zoekt naar een moraal, naar het goed, maar in de loop van het verhaal lijkt ze steeds minder vaste grond onder haar voeten te hebben, vanwege de gebeurtenissen die gebeurden, maar ze wist niet waarom:

*“Ook al lijkt mijn lot bepaald door toeval en willekeur, door een samenloop van omstandigheden (...) Ook al heb ik nergens houvast en kan ik mij niet meer beroepen op een moraal (...) Ook al heb ik geen woorden om mijn wetten te stellen en mijn grenzen af te bakenen, ik moet vertrouwen op mijzelf, wie ik ook ben. Er is niets anders dan dit lichaam en deze geest.”*⁷²

De basis die de beide Nederlandse personages hadden (behalve Maaïke, omdat die niet spreekt), heeft niet standgehouden. Alhoewel de vader zijn geloof had, tegen de wreedheid en de teleurstelling kon hij niet meer. Dit kan misschien met de houding die in Nederland tegen de “Nederlandse opvatting” van de Verlichting voor lange tijd overheerste. Een consufe houding en een soort “Verlichting-trauma”, omdat de Nederlandse Verlichting (in de 18^e eeuw, niet in de 17^e) vergeleken met bij voorbeeld Frankrijk of Engeland, een beetje achtergebleven schenen wat de moderniteit van de ideeën betreft.

Nog een autobiografisch kenmerk ondeckte ik, hoewel dit een beetje grappig is. In het laatste hoofdstuk, toen Elisabeth al haar zicht is kwijtgeraken, zegt ze tegen Doppet, dat zij het erg vindt, dat zij in Savoye is, maar de bergen niet kan zien. Ze voegt toe: *“Ik heb nog nooit een berg gezien.”*⁷³ Nederland behoort tot de weinige landen van Europa, die een extreem vlakke opervlakte heeft en een persoon die daar niet is opgegroeid kan zich volgens mij gewoon niet voorstellen, dat hij “nooit een berg heeft gezien”.

⁷¹ NOORDERVLIET, Nelleke. *Het oog van de engel* [E-book]. hoofdstuk 1.1

⁷² aldaar hoofdstuk 2.2

⁷³ aldaar hoofdstuk 3

5.1 Personages

De personages en hun ontwikkeling spelen in *Het oog van de engel* een grote rol. Odile Heynders geeft de essentie van deze rol juist weer in volgende woorden:

*“Noordervliet is een auteur die het zelfbewustzijn centraal stelt en wil doorgronden. Dat gebeurt minder vanuit een psychologisch dan vanuit een filosofisch perspectief.”*⁷⁴

Ik zal nu de twee hoofdpersonages Elisabeth Lestevenon en Dieudonné Doppet nader karakteriseren.

5.1.1 Elisabeth Lestevenon

Elisabeth werd door haar vader opgevoed, die vooral op het Calvinse geloof en de burgerlijke deugden nadruk legde. Zij was zelfstandig en howel ze aan haar vader hechtte, stemde ze zijn geloof niet volkomen toe. Naar de dood van de vader is ze zekerheid kwijtgeraken en heeft geen vaste grond onder haar voeten meer. Ze zocht naar het goede in mensen, naar liefde en vriendschap. In de loop van het verhaal werd ze steeds meer met de barre werkelijkheid geconfronteerd, zowel die van de wereld buiten, als die van de duistere verlangens binnen haarzelf, die ze niet tegen kon. Ten slotte gelooft ze aan God niet meer. Ze verklaart onafhankelijk te zijn (*“Ze was geen smekeling, geen hoer, geen horige, en al helemaal geen heilige; ze was onafhankelijk.”*)⁷⁵, maar we zien dat het niet helemaal zo is. Ze leeft met Doppet die haar niet de liefde geeft die ze nodig heeft. Ze ziet dat hij haar en haar ziekte misbruikt en wil haar niet helpen. Ze laat dat maar toe en is zich ervan bewust. Hij verwaarloost haar, maar toch hecht ze aan hem. Al heeft haar Doppet tijdens de revolutie verlaten, denkt ze aan hem en de wil om hem weer te zien helpt haar te blijven leven.

Opmerkelijk is de feit dat ze over hem nooit als over “Dieudonné” spreekt, maar altijd als over “Doppet”. Zijn voornaam gebruikt ze slechts als het nodig is, om een derde persoon op de hoogte te brengen. Dat duidt volgens mij een gedeeltelijke, maar onophoudelijke vervreemding tussen hen aan.

Dit laatste getuigt van de mate van onafhankelijkheid die ze desondanks heeft behouden. De klap die haar Doppet gaf, nadat hij haar had geslagen, haar verzet tegen Hornmann voordat hij

⁷⁴ BEL, Jacqueline a Thomas. VAESSENS. *Schrijvende vrouwen: een kleine literatuurgeschiedenis van de Lage Landen (1880-2000)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010. ISBN 9089642161. p. 227

⁷⁵ NOORDERVLIET, Nelleke. *Het oog van de engel* [E-book]. hoofdstuk 1.4

haar verkrachtte of de uiteindelijke wraak die haar op hem neemt. Buitengewoon lijkt tevens de rust waarmee ze over haar naderende dood spreekt.

5.1.2 Dieudonné Doppet

Evenals Elisabeth, ook Doppet was beïnvloed door de opvoeding van zijn vader (*“Ik kreeg een tweeslachtige houding ten opzichte van de schepping. Onderworpenheid en eerbied, ademloze bewondering zelfs, en wil om te temmen uit ergernis en woede.”*)⁷⁶ Ik durf te zeggen dat deze houding hem vormde en hij is later een “tweeslachtige persoonlijkheid” geworden. Het verlies van de ouders in de vroege jeugd en het navolgende verblijf bij hypocriete grootouders heeft op hem sporen achtergelaten. Aan de ene kant heeft hij grote idealen en wil mensen helpen en hij doet er ook iets voor; hij helpt Elisabeth en Maaïke van Mounier, hij werkt actief in Parijs aan de nieuwe orde. Aan de andere kant heeft hij vieze dromen over de zusters Lestevenon en hij weigert niet om een bedrog tegenover het Parijse volk te gebruiken. Elisabeth noemt hem een opportunist: *“Doppet en zijn hang naar schoonheid! Zijn verlangen naar zuiverheid! Zijn hooggestemde ideaal, dat zijn ziel in leven houdt! Een opportunist is hij.”*⁷⁷ Hij wist al vanaf het moment, toen hij Elisabeths oog voor het eerst zag, dat haar oogziekte dodelijk is, maar hij wilde haar niet opereren.

Na de uitbraak van de Franse revolutie is hij nog harder en gevoellozer geworden en zijn agressie nam toe. We komen ook te weten, dat hij Maaïke alleen “uit abstinentie” naar het instituut voor dove kinderen heeft geholpen.

*“Er zat niets anders op dan zijn halfschlachtigheid uit te bannen. Weg met hen die medelijden toonden, weg met hen die – erger nog – hem lief hadden...”*⁷⁸

Ten slotte verandert hij wel, als hij het verzoek van Elisabeth leest en hij besluit om haar te helpen. Hij blijft met haar ook in het uur van haar dood.

5.2 Motieven

De roman *Het oog van de engel* wordt als een voorbeeld voor literaire de analyse in *Literaire mechaniek*⁷⁹ gebruikt en de motieven werden er grondig geanalyseerd en besproken. Literaire mechaniek geeft volgende abstracte motieven aan: zien en spreken, goed en kwaad, waarheid

⁷⁶ NOORDERVLIET, Nelleke. *Het oog van de engel* [E-book]. hoofdstuk 1.5

⁷⁷ aldaar hoofdstuk 2.2

⁷⁸ aldaar hoofdstuk 3

⁷⁹ Literaire mechaniek, hoofdstuk 11.1, p. 273 - 279

en leugen, waarbij de twee leden altijd tegenover elkaar staan en de tweetallen onderling samenhangen. Dat, wat gezegd wordt is een bedrog (de idealen), maar wat gezien wordt is waar (de realiteit). Als een vrije motief vermelden de auteurs de klok van vader Lestevenon die hem en zijn verlichte benaderingswijze karakteriseert, door de connotaties van tijd en vooruitgang.⁸⁰

Daaraan voeg ik nog volgende motieven toe:

5.2.1 Contrast tussen rijkdom en armoede

Dit motief reflecteert de situatie in Frankrijk op de vooravond voor de Franse revolutie. De alomtegenwoordige armoede en hongersnood van de gewone mensen van de derde stand waren niet meer uit te houden, maar de adel deed alsof die niet bestonden. In het boek komen meerdere situaties voor waar rijkere en armere mensen worden geconfronteerd. De bisschop van Cambrai ondervindt aan den lijve de razernij van zijn onderdanen, maar het maakt hem nog gevoller, de hertog van Orleans ontmoet de verontwaardigde massa mensen en hij lacht en strooit enkele keer de goudstukken om zich heen. Ook door andere gebeurtenissen komt dit motief voor: de maatschappelijke stijging van Elisabeth en Doppet in de maatschappelijke elite van Parijs en daarop volgende degradatie tussen de gewone mensen nadat Elisabeth hun gastheer had aangevallen, de keuze van Doppets moeder om *“de luxe van het leven in de stad te opgeven voor het bestaan in een arme bergstreek.”*⁸¹

5.2.2 Naturalisme en zintuiglijkheid

De scènes uit het dagelijkse leven worden soms heel kleurrijk en naturalistisch beschreven. Er worden vaak vuile, stinkende en smerige dingen beschreven, meestal in verband met het menselijke lichaam. We krijgen gedetailleerde afbeelding van de kar van de lijkendrager in Cambrai en van de straten van daar die *“een open riool”* vol ratten waren. Evenzo worden de wonden of het doodmaken van mensen of dieren naturalistisch afgeschilderd, zoals b.v. de slachten in de slachthuizen van Parijs, de aanval op de bisschop van Cambrai door zijn onderdanen, de afzichtelijke dood van de Princesse de Lamballe tijdens de revolutie of de operatie van Elisabeths oog in de laatste hoofdstuk. Vrij vaak is er ook sprake van verschillende geuren. Soms gaat het om geuren van bepaalde mensen, soms dient de geur de beschrijving van een plaats. Het gaat om een motief op het stijlniveau.

5.2.3 Apollo en Cassandra

⁸⁰ Literaire mechaniek, aldaar

⁸¹ NOORDERVLIET, Nelleke. *Het oog van de engel* [E-book]. hoofdstuk 1.5

Elisabeth voelt zich in de relatie met Doppet zoals Cassandra tegenover de god Apollo in de oude mythe. Doppet liet haar zien, maar ze weigerde hem lief te hebben. Oftewel: ze heeft hem wel lief, maar toch wil ze onafhankelijk zijn. Ten slotte, als Elisabeth ziek en hulpbehoevend met hem praat, duikt dit motief opnieuw op, als ze zegt: “*Apollo strafte Cassandra.*”⁸² Het gaat om een textextern motief dat naar de Griekse mythologie verwijst.

5.2.4 Strijd tegen noodlot

Bijna alle personages zijn door het noodlot op zo’n manier getroffen die hun leven determineert en waar ze zich alleen maar gedeeltelijk tegen kunnen verzetten. Elisabeth is ziek. Al sinds die tijd toen ze in Haarlem leefde, krijgt ze voortdurend hoofdpijn en moet opium innemen. Zowel Doppet als Elisabeth en Maaïke verloren beide ouders, Maaïke is doof. Toch verzetten ze zich er tegen. Elisabeth drukt het op meerdere plaatsen expliciet uit: “... *ik moet mij verzetten tegen alles wat mijn grenzen overschrijdt.*”⁸³, “*Want de dood nadert, o ja, hij nadert. (...) Maar ik zal mij verzetten.*”⁸⁴, en eveneens kort voor haar dood: “... *vind ik in mijzelf de kracht om mij te verzetten.*”⁸⁵

⁸² NOORDERVLIET, Nelleke. *Het oog van de engel* [E-book]. hoofdstuk 3

⁸³ aldaar hoofdstuk 2.2

⁸⁴ aldaar hoofdstuk 2.3

⁸⁵ aldaar hoofdstuk 3

6. Het beeld van de Verlichting in *De virtuoos*

6.1 Aspecten

6.1.1 Belang voor kennis en wetenschap

Dit aspect wordt in *De virtuoos* slechts in relatief kleine mate benadrukt. De personages, met uitzondering van Faustina, komen weliswaar van verzorgde families en er werd hen een goede opleiding gegund, zoals b.v. bij: Carlotta (“*Dat ik was onderricht in Latijn en heraldiek was heel gewoon.*”⁸⁶), Angelica Margherita (“*...- want dit meisje heeft al de leeftijd om te leren dansen en dichten - ...*”⁸⁷), bij Gasparo (“*...het streng ingedeelde rooster vermeldde behalve muziek lessen in retorica, grammatica, klassieke talen.*”⁸⁸) en zeker ook Berto, die over Ptolemaeus converseerde en aan de opgravingen van de stad Pompeï deelnam. Bij deze personages ging het maar om een klassieke opleiding, die al lange traditie had en was geen product van de nieuwe benaderingswijze. Het kan dus als geen aspect van de Verlichting, beschouwd worden. Naast dat, geen van die personages is bezig met de natuurwetenschappen.

Wie maar de verlichte benaderingswijze samen met het belang voor natuurwetenschappen wel representeert is ten eerste Rodolphe en ten tweede Angelica Margherita, nadat ze naar Napels is gevlucht. Bij beiden is de invloed van Frankrijk duidelijk. Bij Rodolphe doordat hij Fransman is en bij Angelica M. waarschijnlijk door de mode:

*“Ze leerde Grieks. Ze converseerde over electriciteit. Ze bezat vijf Franse japonnen.”*⁸⁹

Rodolphe, de jonge marquis, belichaamt de Verlichting in de roman het meest. Hij is gestudeerd zowel in de natuurkunde, als in de talen, de muziek en de filosofie. In zijn kamer bevinden zich veel boeken en allerlei verrekijkers, uurwerken en meetinstrumenten. Hij gaf Carlotta het boek *Newtonianismo per le dame* van F. Algarotti en ze praten samen over de zwaartekracht.

⁸⁶ DE MOOR, M. *De virtuoos*, Bulkboek, Amsterdam 1994, ISSN 0927-7625. p. 14

⁸⁷ aldaar p. 106

⁸⁸ aldaar p. 80

⁸⁹ aldaar p. 9

6.1.2 Nieuwe operastijl:

Op een dag bekijken Carlotta en Rodolphe *La serva padrona*, een komische intermezzo van G. Pergolesi, die tegenwoordig als de eerste *opera buffa* wordt beschouwd⁹⁰. De “nieuwe stijl”, zoals het Carlotta zelf noemt⁹¹, weerk van de toen zeer populaire opera seria grondig af, zoals het in hoofdstuk 2.3.1 wordt beschreven. Het is logisch dat deze kleine “revolutie in de muziek”⁹² het meest door Rodolphe wordt begroet:

“(…) *Helderheid en eenvoud en weg met de ingewikkelde poespas van de fuga, van het contrapunt dat als je het mij vraagt nog wansmakkelijker is dan het portaal van een gotische kerk!*”⁹³

Daarom geloof ik, dat het als “een spoor van de Verlichting in de muziek” beschouwd kan worden.

6.1.3 Religie

Zoals hierboven⁹⁴ wordt beschreven, religie en religieuze voorwerpen of muziek komen in het boek vrij vaak voor. Voor de personages betekent de christendom eerder symbolen en traditie, dan echte christelijke waarden in de Bijbelse zin, die uit de Tien geboden uitgaan. Hun geloof is eerder bijgeloof en de strenge kerkelijke regels nemen ze niet werkelijk serieus. Zo mogen Carlotta met haar zus naar een standbeeldje van Madonna - met vurige blos op haar wangen – gaan kijken en erbij over Carlotta’s geliefde praten; zo mag de nobele Napelse maatschappij een kwartier voor middernacht aan de tafel zitten en *in snel tempo schransen*, omdat morgen de vastendag begint; zo mag de hertog D’Elbeuf zijn mannen sturen om Gasparo met min of meer geweld te ontvoeren, omdat hij een feestje geeft aan de intrede van haar dochter bij een orde; zo mag Carlotta, hoewel getrouwd, van mening zijn “*dat vriendschap heel goed samengaat met seks,...*”⁹⁵ en andere paradoxen plaatsvinden.

⁹⁰ TROJAN, Jan. *Dějiny opery: tvůrci předloh, libretisté, skladatelé a jejich díla*. p.75

⁹¹ DE MOOR, M. *De virtuoos* p. 48

⁹² De auteur zelf noemt de opera buffa „*een argument in de strijd tussen Barok en de Verlichting*” en ziet samenhang tussen deze soort revolutie en de Franse dan wel de Oktoberrevolutie in Rusland. Bron: <http://www.iliteratura.cz/Clanek/31565/moor-margriet-de-virtuos>

⁹³ DE MOOR, M. *De virtuoos* p.48

⁹⁴ Hoofdstuk 4.1.3

⁹⁵ DE MOOR, M. *De virtuoos* p. 68

In betrekking tot religie zijn er dus geen aspecten van de Verlichting te vinden. Niemand duidt aan dat hij zich vanuit de macht van de kerk wil bevrijden, integendeel, de mensen zien in de religie, in de voorwerpen en in de rituelen bescherming en zekerheid. Ze slaan kruizen in onzekere situaties, “helpen zichzelf” met rituelen als het nodig is, b.v. als Carlotta zwanger moest raken:

*“Eerst een novene voor de heilige Clara, overweegt ze (Faustina). Dan verbrand ik een Friulaanse adder en vang de rook in haar beddelaken op. Ik mag wintervoeten krijgen als ze met Petrus-en-Paulus niet zwanger is.”*⁹⁶

en achten de beschermheiligen belangrijker. Over God Hemzelf en de verhouding van de personages tegenover Hem of de Bijbel werd er nauwelijks gesproken.

6.2 Samenvatting

De roman *De virtuoos* speelt zich tegen het jaar 1740 in Zuid-Italië af. Deze twee factoren van de periode en van de plaats determineren, dat het beeld van de Verlichting in dit boek bijna absent is en zelfs de vermeldingen ervan worden door de personages nauwelijks geaccepteerd.

Daar draagt ook de keuze van de hoofdpersonages bij. De verteller, de hertogin Carlotta, haar man Berto en haar minnaar Gasparo, de top operazanger, representeren de hoogste laag, zijn verzorgd en staan op het hoogtepunt van de maatschappelijke ladder. Ze lijken dus geen belang voor standgelijkheid te hebben, zoals het toen voornamelijk bij de burgers was. Nochtans, ook de andere personages zoals Angelica Margherita, Carlotta's vader of de dienstbode Faustina (dus de Italianen) zijn allemaal erg door de atmosfeer van de stad Napels, als het toenmalige cultuurcentrum van die regio, beïnvloed. Een stad die “*verliefd is*”⁹⁷. Ze zijn hartstochtelijk, willen zich amuseren, van muziek en theater genieten en houden vast aan de godsdienstige tradities. In principe interesseren ze zich voor de filozofische en politieke aspecten van de Verlichting niet, en eigenlijk evenmin voor de filosofie in het algemeen. Dat wordt goed geïllustreerd aan de situaties, wanneer Gasparo over zijn reizen door Europa vertelt. Mensen in Engeland en in Frankrijk disputeren over de filosofie wel, maar noch Gasparo, noch Carlotta hebben er begrip voor. In hoofdstuk 6, vertelt hij Carlotta over de Fransen. Gasparo's onbegrip

⁹⁶ DE MOOR, M. *De virtuoos*. 109

⁹⁷ aldaar p. 108: „En voor de rest gaat het hier (...) uitsluitend om verstandverbijstering. Aan die roes en die duizelingen – de hele stad is verliefd...”

van de zienswijzen van de Franse maatschappij wordt door Carlotta eigenlijk geïgnoreerd en gevolgd met een vraag naar het stuk dat hij er zong:

“(…) Converseren doen ze (de Fransen) net zo graag als wij uit Napels, maar ze hebben het over andere dingen. Van twee onderwerpen, oorlogvoeren en de wetten van de natuur, krijgen ze nooit genoeg en ze praten erover met precies hetzelfde vuur. Weet je dat ze denken dat er, diep verborgen in je hart, allerlei fatsoenlijke neigingen bestaan?”

“Ach nou ja, voor mijn part,” zeg ik. “Maar hoe vonden ze de nachtegaal? Hoe vonden ze het wel om naar dat meer dan volmaakte vogeltje te luisteren?”⁹⁸

Soortgelijke reactie uit Carlotta ook als ze gevraagd wordt, naar wat ze over Leibniz denkt.⁹⁹ Het treffendste beeld van de houding die de Napolitanen tegen de filosofie aannamen biedt nochtans volgende uitspraak van Carlotta:

“Descartes is populair in de Napelse salons, vooral als er Fransen in de buurt zijn. Ik denk dus ik ben. We knikken vol begrip en proesten het pas later uit.”¹⁰⁰

Toch zijn er al voortekens van de Verlichting als de opleving van cultuur en leefstijlverandering te vinden, namelijk door de hierboven vermelde aspecten. Ze worden vooral door de personage van Rodolphe gerepresenteerd, die er als Fransman een zeker “vreemd element” vertegenwoordigt. Hij interesseert zich zowel voor natuurkunde als b.v. voor geschiedenis (*“Morgenochtend ga ik te paard de oudeheden van Pozzolo bekijken.”*)¹⁰¹ Hij denkt rationeler na en laat minder begrip voor tradities zien, dan de Italianen. Hij vindt het gek waarom de menselijke personages door sopranen worden gezongen en begrijpt niet waarom Carlotta voor de zoveelste keer dezelfde voorstelling wil gaan zien.

⁹⁸ DE MOOR, M. *De virtuoos* p. 120

⁹⁹ aldaar p. 74

¹⁰⁰ aldaar p. 38

¹⁰¹ aldaar 44

7. Het beeld van de Verlichting in *Het oog van de engel*

7.1 Aspecten

7.1.1 Geloof

In betrekking tot religie zijn in deze roman meerdere aspecten te vinden, maar de houding tegenover God en het geloof op het personale niveau is, denk ik, het belangrijkste. Het is nauw verbonden met het thema van het boek, wat volgens mij de zoektocht is. Het komt vooral in de overpeinzingen en dialogen van Elisabeth en Doppet voor, die beiden naar de plaats en rol van het geloof in hun persoonlijke moraal zoeken en naar de moraal zelf; beiden het geziene en het geleerde, de barre werkelijkheid en de geleerde moraal naast elkaar stellen. Het is blijkbaar dat het grondidee van de Verlichting, het primaat van de rede en het betwijfelen van het geloof al in de samneleving geabsorbeert is, want de personages vatten het als een uitgangspunt op. Ze redeneren kritisch zoals Doppet al als jongen:

*“Ik las alles wat mij werd voorgeschreven met een honger die zij prezen, maar met een kritische instelling die zij goddank niet vermoedden. In het geheim las ik verboden boeken.”*¹⁰²

Na enkele jaren in het laatste hoofdstuk drukt hij zijn houding tegen de oude grootvader:

*“Mijn ideeën geven vrijheid en zelfrespect. Geloof knevelt en vernedert.”*¹⁰³

De kritische benaderingswijze is teven tot de priesters doorgedrongen, zoals een van hen tegen Doppet zei:

*“(...) Ik ben meester over mijn lot. (...) Niet Hij heeft mij gemaakt naar Zijn beeld en gelijkenis maar ik Hem.”*¹⁰⁴

Integendeel de vader Lestevenon geeft ons het beeld van de Nederlandse perspectief:

*“(Hij heeft) de lof van God gezongen, die liet kennen wat kenbaar was. Blijmoedig koppelde hij vooruitgang in wetenschap en techniek aan vervolmaking van de mens door de wil van God. (...)”*¹⁰⁵

¹⁰² NOORDERVLIET, Nelleke. *Het oog van de engel* [E-book]. hoofdstuk 1.5

¹⁰³ aldaar hoofdstuk 3

¹⁰⁴ aldaar hoofdstuk 1.5

¹⁰⁵ aldaar hoofdstuk 1.1

7.1.2 Engagement voor hervorming

Het engagement van mensen, het verlangen om de problemen om hen heen te oplossen en de samenleving beter te maken wordt in het verhaal wel benadrukt. Het hangt samen met het verlangen zich uit te “oude orde” te bevrijden, uit dingen die traditioneel en autoritatief zijn, en de “nieuwe orde” te herstellen. Het gaat van het besef uit dat de mens dat weet te doen door de in hem liggende vermogens (dwz. die van de rede), en van de aandrift vooruit te kijken. Dit drukt b.v. de uitspraak van Philippe uit, een jongen die bij Elisabeth voor raad komt:

“Tot nu toe had ik geen doel in mijn leven, behalve dat wat mijn familie voor mij beschikt, maar dat vervult mij niet. Ik voel een verlangen naar meer, naar hogere dingen. Ik wist, ik weet, ik voel dat ik ben voorbestemd grote daden te verrichten. (...)”¹⁰⁶

Philippe is beslist iets te doen en hij bewijst dat later, als hij de doofstomme Maaïke trouwt en wil *“alles aangrijpen om haar te genezen.”*¹⁰⁷ Wat de toekomst van de samenleving betreft, blijft hij eveneens optimistisch:

“Ik geloof in de onvermijdelijkheid van de vooruitgang, hoe langzaam zij ook gaat en langs welke verschrikkelijke omwegen.”¹⁰⁸

Dit aspect is maar ook bij de hoofdpersonages te observeren. De inspanning van Doppet en Marat voor “de nieuwe orde”, waaraan ze vaak urenlang werken of in wezen ook het waarzeggerschap van Elisabeth, die tot de mensen over gelijkheid en menselijkheid praat.

7.1.3 Belang voor kennis en wetenschap

Aan het algemeen belang voor (niet alleen) de wetenschappelijke kennis lijkt in deze roman bijna alomvattend. Doppet is arts, net zo als zijn vader was. Elisabeth werd door haar vader grondig opgevoed zodat ze zelfs meer van de zeerecht weet dan haar achterneef Mounier en ze gaat stiekem naar de Teylers Ovale Zaal om wetenschappelijke experimenten te zien. Later droomde ze ervan om naar een school voor meisjes te gaan studeren. Dan zijn hier de experimenten van Doppet en alle die zich ervoor interesseren: de burgerlijke maatschappij op het feestje bij Mounier, de bisschop van Cambrai. Doppets ambities zijn niettemin klein en over de grote belang getuigen: *“... haalde hij een stapel introductiebrieven uit zijn weitas, en zei dat hij in elke stad met een academie, een college, een genootschap of een privé-school zijn*

¹⁰⁶ NOORDERVLIET, Nelleke. *Het oog van de engel* [E-book]. hoofdstuk 2.2

¹⁰⁷ aldaar hoofdstuk 3

¹⁰⁸ aldaar hoofdstuk 3

demonstraties kon geven, en dat wilde zeggen: overal.”¹⁰⁹ Zelfs een keukenmeid van Madame Dumont (op het feestje bij Mounier) wil haar zoon naar een collège sturen om te gaan studeren.

Sommige mensen nochtans laten zien dat ze de kennis wel voor zichzelf zouden willen, maar niet voor allemaal:

*“Verbeeld je, als iedereen zijn kinderen maar zou laten doorleren, wie deed dan het eenvoudige werk?”*¹¹⁰ zegt Madame Dumont en Mounier heeft soortgelijke zienswijze:

*“Waar was het voor nodig een vrouw met kennis te vermoeien?”*¹¹¹

Het is ook sprake over de methode van een Oostenrijkse arts F.A. Mesmer, die door het zgn. dierlijk magnetisme zijn patiënten behandelde, wat eerder met de preromantiek en de terugkeer tot de mystiek iets te maken heeft dan met de Verlichting.

7.1.4 Ontkerstening

Het verzet tegen de religie en de kerk komt er vooral in het laatste deel van het voor, als Doppet al tijdens de Franse Revolutie naar Savoye terugkeert om daar de idealen van de revolutie in praktijk te brengen. Het verzet wordt hier in zijn extreemste vorm getoond die tijdens de terreur van de Jakobijnen plaatsvond en die zich tot zijn doel heeft gesteld om het land te “ontkersten” en een nieuwe cult te dienen (“*Geen eredienst dan die aan de republiek.*”).¹¹² In Savoye werden kerken opgeheven en de gebouwen voor een “praktische” doelen gebruikt, zoals scholen, ziekenhuizen enz. De kathedraal in Annecy werd de Tempel van de rede, de priesters werden verbannen en vervolgd, de namen van straten werden veranderd en er werd de revolutionaire kalender ingevoerd, om de christelijke feestdagen te vervangen. Naast dat worden er nog andere onmenselijke praktijken van de revolutionairen vermeld zoals de sluiting van het instituut voor dove kinderen van Abbé Sicard, “*omdat al het oude vernietigd moest worden, ook wat deugde.*”¹¹³

In dit geval gaat het om een aspect van de radicale Verlichting, die allen de doelmatigheid en nuttigheid doorzette ongeacht de tradities, vermengd met de wreedheid van de revolutionaire ideologie. Die is maar niet alleen op de verlichte ideeën gebaseerd, omdat ze in zijn gevolgen zelfs het gezonde verstand ontkende.

¹⁰⁹ NOORDERVLIET, Nelleke. *Het oog van de engel* [E-book]. hoofdstuk 1.4

¹¹⁰ aldaar hoofdstuk 1.3

¹¹¹ aldaar hoofdstuk 1.2

¹¹² aldaar hoofdstuk 3

¹¹³ aldaar hoofdstuk 3

7.2 Samenvatting

Het beeld van de Verlichting in *Het oog van de engel* wordt door soortgelijke factoren als in *De Virtuoso* bepaald. Integendeel tot *De virtuoso* is de Verlichting in dit boek duidelijk observeerbaar en de meeste aspecten ervan zijn voor het verhaal zelf belangrijk. Bovendien wordt hier de Franse en de Nederlandse opvatting van de Verlichting naast elkaar gesteld, zodat er bij het aspect *geloof* een tegenspraak blijkt.

De factoren van tijd (1787 – 179?) en plaats (Frankrijk, Nederland) bepalen, dat de meeste aspecten de late, dat wil zeggen de radicale fase van de Verlichting weerkaatsen. De mensen beschouwen het al als gewoon om kritisch na te denken en zelfs het geloof kan daaraan niet ontsnappen. De keuze van de personages draagt aan de aspecten *belang voor kennis en wetenschap* en *engagement voor hervorming* bij. Doppet is arts met interesse in andere wetenschappen zoals natuurkunde en Elisabeth kreeg een veelzijdige opleiding en interesseerde zich voor wetenschappen nog voordat ze Doppet kennenleerde. Zij blijft voortdurend leergierig. Ook Maaïke is ondanks haar doofstomheid leerzaam. Alle hoofdpersonages vertegenwoordigen de middenklasse, dus de derde stand en is niet verrassend dat ze zich voor de politieke en maatschappelijke veranderingen engageren.

Tot slot moet ik maar zeggen, dat de beschreven aspecten slechts een omtrek van het beeld van de Verlichting bieden. Ze vormen de achtergrond voor dat, waarover de roman werkelijk gaat: de zoektocht naar de waarheid, naar de grens tussen goed en kwaad. Het boek “zit vol” onbeantwoorde vragen en tegenspraken tussen het geloof, de filosofie en de kracht van de natuur, het lot, of hoe dan ook we het noemen. Om daarvan het beeld te beschrijven, zou diepe kennis van de achttiende-eeuwse filosofie en een grondige analyse vereisen. Maar dat zou de omvang van deze scriptie ver overschrijden.

8. Vergelijking

Uit de vorige hoofdstukken blijkt dat ten opzichte van de manier en de mate van representatie van de Verlichting in de romans, staan ze lijnrecht tegenover elkaar. Ze lijken bijna onvergelijkbaar. Terwijl in *De virtuoos* zijn eerder sporen van de nieuwe ideeën, in *Het oog van de engel* draait zich bijna alles rond hen.

Het grootste verschil betreft de periode waarin zich de handelingen afspelen. *De virtuoos* beschrijft de jaren 40 van de 18^e eeuw, toen nog steeds de vroege fase van de Verlichting verliep en de nieuwe benaderingswijzen alleen langzaam en voorzichtig aanvaard werden.¹¹⁴ *Het oog van de engel* speelt zich integendeel in de jaren 80 en 90 af en is dus in een volkomen andere atmosfeer gezet. De filosofische redenering oftewel de gewoonte alles aan de kritiek van de rede te onderwerpen, was al gangbaar en sommigen mensen en bewegingen eisten radicale hervormingen, en voornamelijk in de landen waar bij voorbeeld de economische situatie slecht was.

Tweede factor die het verschil maakt is de plaats. Zowel de geografische positie als de cultuur van de landen spelen een rol. De plaats van handeling van *De virtuoos* is de Italiaanse stad Napels. Napels was toen de hoofdstad van het Koninkrijk Napels en tegelijkertijd een levendige cultuurmetropool met het (in die tijd) nieuwe operatheater Teatro San Carlo. Muziek was een grote passie van de Napolitanen net als de katholieke religie. De mensen waren zeer religieus en nogal bijgelovig, maar ze leken in hun passies tevreden te zijn. Vanwege het bijgeloof legden ze nadruk op de religieuze gewoonten en rituelen. De ideeën van de filosofen vonden ze dan belachelijk. Toch dook er juist op het gebied van opera een aanwijzing van afwijking van de kitscherige *opera seria* naar een heldere en natuurlijke stijl van de *opera buffa*. De handeling van *Het oog van de engel* is in Frankrijk en door de afkomst van de hoofdpersonage tevens in Nederland gezet. Integendeel tot Italië was in deze landen de economische en politieke situatie belangrijk voor de perceptie van de Verlichting. De Franse samenleving bestond uit de rijke adel en geestelijkheid en het arme volk en de vermogensverschillen tussen hen waren enorm.

¹¹⁴ Margriet de Moor zei dat zelf in haar rede ter gelegenheid van de uitgave van *De virtuoos* in het Amsterdamse Concertgebouw op 23 september 1993. De tekst bestaat zowel in het Tsjechisch als in het Nederlands.

Tsjechische versie: <http://www.iliteratura.cz/Clanek/31565/moor-margriet-de-virtuos>

Nederlandse versie: *Verplichtingen aan de waarheid*, tijdschrift *Optima*. „Zo ’n wonder is de mens“; *Als een hond zijn blinde baas*, uitgeverij Contact, Amsterdam 2007, p. 61–68.

Het is dus niets verrassends dat de personages de ideeën van de Verlichting, met name de gelijkheid doorzetten.

Andere reden waarom de Verlichting op zo'n ongelijke manier in de romans voorkomt is de sociale status van de hoofdpersonages. *De virtuoos* speelt zich vooral tussen de aristocraten af. De personages hadden noch gebrek aan geld noch een reden om hun sociale status te veranderen en met het volk gelijk te worden. De mogelijkheid om door de rede alles te onderzoeken lokte hen evenmin aan omdat ze vooral door de gevoelens waarnamen. Er is bij hen nauwelijks interesse voor de wetenschappelijke vooruitgang te vinden omdat ze het niet nodig hebben en persoonlijk interesseren ze zich ervoor niet. Ze leven in hun eigen wereld van passie die of uit muziek of uit liefde voortvloeit. Er is maar één uitzondering tussen de personages in *De virtuoos*, en namelijk de Fransman Rodolphe. Zijn levenshouding is anders dan die van zijn Italiaanse vrienden en sterk door juist door de Verlichting gevormd. De situatie in *Het oog van de engel* is maar omgekeerd. De personages behoren tot „het gewone volk“ en soms raken ze zelfs in geldnood. Ze zijn meestal in families met belangstelling voor wetenschappen opgegroeid. Ze hebben Italiaanse aristocraten) en anderzijds verschillende persoonlijke interessen waartoe ook de natuurwetenschappen behoren.

Vanuit het subjectieve gezichtspunt van de vrouwelijke hoofdpersonage Carlotta hertogin van Rocca d'Evandro wordt de Verlichting in de zin van het geloof in de rede en vooruitgang eigenlijk bespot. Terwijl Elisabeth Lestevenon enerzijds verschillende opvoeding (moderne – in vergelijking met de

denkt als een verlichte mens, neemt de ideeën in principe serieus en houdt rekening met hen in haar persoonlijke zoektocht naar de waarheid.

Conclusie

De doel van deze scriptie was naar de aspecten van de Verlichting in twee Nederlandse historische romans *De Virtuoso* van Margriet de Moor en *Het oog van de engel* van Nelleke Noordervliet te zoeken en het beeld ervan te beschrijven, vervolgens dan de beelden te vergelijken.

Aan het begin werden de belangrijkste kenmerken van de Verlichting beschreven en kort werden ook enkele gevolgen ervan besproken. Daarna werd de perceptie en het verloop van de Verlichting in geselecteerde Europese landen behandeld. Het ging om Nederland, Frankrijk en Italië. In verband met Italië werd nog de Italiaanse opera in de 18^e eeuw besproken. Het theoretisch kader is afgesloten met het hoofdstuk over ontwikkeling van de historische roman en over zijn postmoderne opvatting.

In de inleiding stelde ik mij twee vragen die ik nu beantwoord:

- 1) Wat voor een beeld van de Verlichting geeft elke roman? Zijn er enkele aspecten ervan wel kennelijk of niet?

De eerste roman *De Virtuoso* speelt zich af in het Italiaanse Napels tegen het jaar 1740 in een aristocratische omgeving. De Verlichting is hier bijna absent maar er zitten enkele voortekens ervan, namelijk de personage van Franse markies Rodolphe die in overeenstemming met de nieuwe zienswijzen denkt en het genre *opera buffa* met zijn kenmerken.

De tweede roman *Het oog van de engel* van Nelleke Noordervliet schildert het leven in Frankrijk en gedeeltelijk ook in Nederland af vanaf 1787 tot ongeveer 1794, gefocaliseerd door een jonge weesmeisje en een rondtrekkende arts. De ideeën van de Verlichting zijn er wel kennelijk, namelijk door aspecten zoals het geloof, de belangstelling voor kennis en wetenschap, het engagement voor hervormingen en de vernietiging van religie.

- 2) In hoeverre zijn ze vergelijkbaar?

Wat het beeld van de Verlichting betreft, lijken de romans bijna onvergeleijkbaar, vooral vanwege de historische tijd, de culturele en economische situatie van het land en de sociale status van de personages.

Tot slot wil ik graag zeggen dat deze romananalyse misschien nuttig mag zijn om te zien en te beseffen dat twee romans die op het eerste gezicht in veel opzichten op elkaar lijken, mogen na

een nadere analyse uiteindelijk anders blijken. Een andere conclusie die ik trek is het feit dat de 18^e eeuw als decor in postmoderne historische romans moet niet altijd een verband met de moderne, rationele levenshouding aanduiden. Soms is er wel de 18^e eeuw maar geen geen of bijna geen Verlichting.

Bibliografie

Primaire bronnen

DE MOOR, M. *De virtuoos*, BulkBoek, Amsterdam 1994, ISSN 0927-7625.

NOORDERVLIET, Nelleke. *Het oog van de engel* [E-book]. Elfde druk. Amsterdam: uitgeverij Augustus, 2006 [cit. 2016-12-28]. ISBN 9789044705835.

Secondaire bronnen

BEL, Jacqueline a Thomas. VAESSENS. *Schrijvende vrouwen: een kleine literatuurgeschiedenis van de Lage Landen (1880-2000)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010. ISBN 9089642161.

BESAMUSCA, Emmeline a J. VERHEUL, ed. *Discovering the Dutch: on culture and society of the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press, c2010. ISBN 978-90-8964-100-7.

BOVEN, Erica van a Gillis DORLEIJN. *Literair mechaniek: inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. 2. herziene druk. Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2003. ISBN 90-6283-383-7.

BREMS, Hugo. *Altijd weer vogels die nesten beginnen: geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1945-2005*. 3e dr. Amsterdam: Bakker, 2009. ISBN 9789035131736.

CELLETTI, Rodolfo. *Historie belcanta*. V Praze: Paseka, 2000. ISBN 80-7185-284-8.

FERRO, Marc en Milena LENDEROVÁ. *Dějiny Francie*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2006. Dějiny států. ISBN 80-7106-888-8.

F. W. KORSTEN. *Lessen in literatuur*. 2., herz. en verb. dr. Nijmegen: Vantilt, 2005. ISBN 9789077503461.

GERA, Judit a A. Agnes SNELLER. *Inleiding literatuurgeschiedenis voor de internationale neerlandistiek*. Hilversum: Verloren, 2010. ISBN 978-90-8704-133-5.

HERIOT, Angus. *The castrati in opera*. New York: Da Capo Press, 1975. ISBN 0306800039.

HORST, Han van der. *Dějiny Nizozemska*. Vertaaling Petra SCHÜROVÁ, vertaling Jana PELLAROVÁ. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005. Dějiny států (Nakladatelství Lidové noviny). ISBN 80-7106-487-4.

IM HOF, Ulrich. *Evropa a osvícenství*. Praha: Lidové noviny, 2001. Utváření Evropy, sv. 1. ISBN 80-7106-394-0.

PROCACCI, Giuliano. *Dějiny Itálie*. Vertaling Drahoslava JANDEROVÁ, vertaling Bohumír KLÍPA, vertaling Kateřina VINŠOVÁ. Praha: Lidové noviny, 1997. Dějiny států. ISBN 80-7106-152-2.

RED. KIENE BRILLENBURG WURTH a Ann RIGNEY. *Het leven van teksten: een inleiding tot de literatuurwetenschap*. Herz. 2e dr. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008. ISBN 9789053568774.

TROJAN, Jan. *Dějiny opery: tvůrci předloh, libretisté, skladatelé a jejich díla*. V Praze: Paseka, 2001. ISBN 80-7185-348-8.

ZWAGER, H.H. *Nederland en de Verlichting*. Bussum: Fibula--Van Dishoeck, 1972. ISBN 9022830578.

Elektronische bronnen:

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In: *NUT* [online]. Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, c2010 [cit. 2016-12-29]. Dostupné z: <http://www.nutalgemeen.nl/over-t-nut/historie>

Eise Eisinga 1744 - 1828: De Verlichting in Nederland. In: *Entoen.nu* [online]. [cit. 2016-12-29]. Dostupné z: <http://entoen.nu/eiseeisinga>

KROESBERGEN, Maaike. Waar verleden en heden kruisen: Over de hedendaagse historische roman. *Voortgang* [online]. 1999, **Jaargang 18**, 65 - 93 [cit. 2016-12-07]. Dostupné z: http://www.dbnl.org/tekst/voo004199901_01/voo004199901_01_0004.php#043

VAN BORK, G. J. Schrijvers en dichters (dbnl biografieënproject I): Moor, Margriet de. In: *Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren* [online]. 2003 [cit. 2016-12-31]. Dostupné z: http://www.dbnl.org/tekst/bork001schr01_01/bork001schr01_01_0788.php